

Μνήμων

Τόμ. 32 (2012)

**ΣΧΕΔΙΑ ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΥ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ.
ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΓΙΑ ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΗ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗ
ΤΩΝ ΠΟΝΤΙΩΝ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19ου ΚΑΙ ΤΙΣ
ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ**

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.643](https://doi.org/10.12681/mnimon.643)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Γ. (2012). ΣΧΕΔΙΑ ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΥ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ. ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΓΙΑ ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΗ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΠΟΝΤΙΩΝ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19ου ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ. *Μνήμων*, 32, 151–176. <https://doi.org/10.12681/mnimon.643>

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΣΧΕΔΙΑ ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΥ ΠΡΙΝ ΑΠΟ
ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ
ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΓΙΑ ΟΡΓΑΝΩΜΕΝΗ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗ
ΤΩΝ ΠΟΝΤΙΩΝ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19ου
ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ

Η οργάνωση της εγκατάστασης προσφύγων στο ελληνικό κράτος στη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα και οι επιπτώσεις της εγκατάστασης αυτής στην ελληνική κοινωνία έχουν αποτελέσει το αντικείμενο αρκετών μελετών. Αποτελεί, άλλωστε, κοινό τόπο στον ελληνικό δημόσιο λόγο ότι η ανταλλαγή των πληθυσμών, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, είχε ως αποτέλεσμα τη δημογραφική κυριαρχία του ελληνικού στοιχείου στη Μακεδονία.¹ Λιγότερο έχει απασχολήσει την έρευνα η ανάλυση του δημόσιου λόγου σχετικά με τον «εσωτερικό εποικισμό» και οι πρωτοβουλίες του ελληνικού κράτους, που έλαβε με σκοπό να προκαλέσει τη μετανάστευση «ομογενών» πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η ιδέα του εποικισμού με Ποντίους διάφορων περιοχών της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Κρήτης, ώστε να ενισχυθεί η δημογραφική παρουσία του ελληνικού στοιχείου και να ενισχυθεί η ανάπτυξη αυτών των περιοχών, διατυπώθηκε για πρώτη φορά στα τέλη του 19ου αιώνα. Οι διαδοχικές απόπειρες οργανωμένης εγκατάστασης δεν ευδοκίμησαν, παρουσιάζουν όμως ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τη διαμόρφωση της σχέσης του ελληνικού κράτους με τους «αλύτρωτους» και τους «απόδημους» Έλληνες.

Η ιδέα του οργανωμένου εποικισμού συνδέεται άμεσα με το ζήτημα του ποιος θεωρείται «Έλληνας» για το ελληνικό κράτος. Αμέσως μετά την έναρξη της Επανάστασης του 1821, χριστιανοί –αλλά όχι απαραίτητα ελληνόφωνοι– πρόσφυγες από διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας άρχισαν να συρρέουν στα εδάφη που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο των επαναστατών.² Η

1. Το 1925, δύο χρόνια μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών ο Αλέξανδρος Πάλλης υπογράμμισε ότι στο εξής «καμιά χώρα δεν μπορεί να διεκδικήσει εθνικά δικαιώματα πάνω στη Μακεδονία βασιζόμενη στον πληθυσμό». Αλέξανδρος Πάλλης, *Στατιστική Μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων*, Αθήνα 1925, σ. 3-4.

2. Για μια συνολική παρουσίαση των προσφυγικών εγκαταστάσεων στη διάρκεια της

συμμετοχή στην επανάσταση, η θρησκεία, η μητρική γλώσσα και η εντοπιότητα προτάθηκαν στις συζητήσεις των τοπικών διοικήσεων και των Εθνικών Συνελεύσεων ως κριτήρια για τη συμμετοχή στο ελληνικό πολιτικό σώμα και την απόκτηση δικαιώματος εγκατάστασης στη χώρα.³ Στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, ενώ η έκταση της ελληνικής επικράτειας δεν είχε ακόμη καθοριστεί, έγινε αντιληπτό ότι η υιοθέτηση οποιουδήποτε εκ των παραπάνω κριτηρίων θα προκαλούσε αποκλεισμούς ομάδων και θα αποτελούσε, κατά συνέπεια, αφορμή πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων.⁴ Παρά τις αντιδράσεις που προκαλούσε στους κατοίκους της ελεύθερης επικράτειας η προοπτική να μοιραστούν τα εδάφη και τους πόρους με τους πρόσφυγες, η μόνιμη εγκατάσταση τουλάχιστον των αγωνιστών που προέρχονταν από περιοχές που παρέμειναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ήταν επιθυμητή από τις κυβερνήσεις του ελληνικού κράτους, συνυπολογιζομένης και της δημογραφικής αιμορραγίας που είχε υποστεί η Πελοπόννησος και η Στερεά Ελλάδα.

Ο Ιωάννης Καποδίστριας ευνοούσε την εγκατάσταση στην Ελλάδα ειδικευμένων γεωργών και τεχνιτών, με στόχο την εισαγωγή νέων παραγωγικών μεθόδων.⁵ Δεν είδε όμως με θετικό μάτι τη γαλλική πρόταση για οργανωμένη εγκατάσταση Γάλλων στην Πελοπόννησο, στους οποίους θα παραχωρούνταν εθνικές γαίες, σε βάρος των προσφύγων και των ακτημόνων.⁶ Αντίθετα, η αντιβασιλεία του Όθωνα τρία χρόνια αργότερα υιοθέτησε την ιδέα να προσελκύσει ξένους εποίκους, με στόχο να αντιμετωπίσει το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας και να διευρύνει τις παραγωγικές δραστηριότητες. Το 1834 ιδρύθηκε το Γραφείο της Δημοσίου Οικονομίας («Staatswirthschaftliches Bureau») με επικεφαλής τους γάλλους σαινσιμονιστές Gustave d'Eichthal και Alexandre Roujoux.⁷ Το ιδρυτικό διάταγμα ανέφερε ρητά ότι στόχος του Γραφείου ήταν η οργάνωση του εποικισμού («colonisation») και το Γραφείο ήταν εξουσιοδοτημένο να διαπραγματεύεται «με συντροφιάς ή με άτομα θέλοντα να κατοικήσωσιν εις την Ελλάδα».⁸ Ο Gustave d'Eichthal, όπως και ο Καποδίστριας προηγουμένως, αναγνώριζε ότι προϋπόθεση για να μην υπάρχουν αντιδράσεις από τους

Ελληνικής Επανάστασης βλ. Κώστας Κόμης, «Προσφυγικές μετακινήσεις, πολεμικές καταστροφές και νέες εγκαταστάσεις», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 3, Αθήνα 2003, σ. 235-244.

3. Η πιο πρόσφατη και πλήρης μελέτη για το ζήτημα είναι της Ελπίδας Βόγλη, *Έλληνες το Γένος*, Αθήνα 2007.

4. Στο ίδιο, σ. 37-161.

5. Δέσποινα Θέμελη-Κατηφόρη, *Το γαλλικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα στην περίοδο του Καποδίστρια, 1828-1831*, Αθήνα 1985, σ. 102.

6. Στο ίδιο, σ. 105.

7. Λεωνίδα Καλλιβερέτακης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1990, σ. 41.

8. Στο ίδιο, σ. 42.

ντόπιους ήταν να διανεμηθούν και σε αυτούς τμήματα των εθνικών γαιών.⁹ Το σχέδιο αφορούσε, πέρα από την οργανωμένη εγκατάσταση των ετεροχθόνων επαναστατών που είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα με την ίδρυση «στρατιωτικών αποικιών», την προσέλκυση ξένων εποίκων.¹⁰ Εντούτοις, ο Joseph Ludwig von Armansterg, πρόεδρος του συμβουλίου της αντιβασιλείας, παρά την αντίθετη γνώμη των υπόλοιπων μελών, δεν έδωσε συνέχεια στην πρόταση του υπολοχαγού βαρόνου von Raknits για εποίκισμό με Γερμανούς από τη Βυρτεμβέργη, ώστε να μην προκαλέσει αντιδράσεις στην κοινή γνώμη.¹¹

Αναπόφευκτα, ως αποτέλεσμα της εγκατάστασης στο ελληνικό κράτος προσφύγων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ανέκυψε το ζήτημα των δικαιωμάτων των «ετεροχθόνων», οι οποίοι εγκαθίσταντο μόνιμα στην Ελλάδα, και των υποχρεώσεων του ελληνικού κράτους απέναντί τους. Το ζήτημα αυτό αποτέλεσε σημείο τριβής σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, με πιο χαρακτηριστική περίπτωση τις συζητήσεις στην Εθνοσυνέλευση, που προηγήθηκαν της ψήφισης του Συντάγματος του 1844. Η συζήτηση αυτή αποτέλεσε, εξάλλου, την αφορμή για τη επίσημη διατύπωση στην Εθνοσυνέλευση, από τον Ιωάννη Κωλέττη, του πολιτικού προγράμματος της «Μεγάλης Ιδέας».¹²

Την ίδια περίοδο, παράλληλα με το θέμα των δικαιωμάτων των «ετεροχθόνων», οι οποίοι είχαν επιλέξει να εγκατασταθούν στην Ελλάδα, τέθηκε και το ζήτημα των σχέσεων του ελληνικού κράτους με τους «απόδημους» και τους «αλύτρωτους» Έλληνες, δύο ομάδες με ρευστά όρια. Το ελληνικό κράτος είχε ως στόχο να αποτελέσει το σημείο αναφοράς όλων των Ελληνορθόδοξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· πόσο όμως ήταν σε θέση να πετύχει τον στόχο αυτό και παράλληλα να εξασφαλίσει την προστασία των πληθυσμών αυτών από τις αυθαιρεσίες της οθωμανικής διοίκησης, συχνά ανταγωνιζόμενο την ομόδοξη Ρωσία; Στο πλαίσιο του προβληματισμού αυτού εντάσσονται και τα διαδοχικά σχέδια για τον εποίκισμό της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Κρήτης με Ελληνορθόδοξους¹³ του Πόντου και της νότιας Ρωσίας. Η ιδέα αυτή διατυπώ-

9. Στο ίδιο.

10. Georg Ludwig von Maurer, *Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31. Juli 1834*, τ. 2, Χαϊδελβέργη 1835, σ. 127-129. Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός: Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, μετάφραση Όλγα Ρομπάκη, επιμέλεια Τάσος Βουρνάς, Αθήνα 2007.

11. Στο ίδιο, σ. 128· Ε. Βόγλη, *ό.π.*, σ. 250.

12. Βλ. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους, 1821-1862*, Αθήνα 2005, σ. 418. Βλ., επίσης, Ιωάννης Δημάκης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Αθήνα 1991.

13. Χρησιμοποιώ τον όρο Ελληνορθόδοξοι για τα μέλη του μιλλέτ των Ρωμιών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με σκοπό να τους διακρίνω από τους υπηκόους του Βασιλείου της Ελλάδας.

θηκε στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, σε μια περίοδο που το ελληνικό κράτος άρχισε να ενδιαφέρεται ουσιαστικά για τον Πόντο και τον «αρχέγονο ελληνικό πληθυσμό» του και εντασσόταν στους προβληματισμούς και άλλων εθνικών κρατών και εθνικιστικών κινήσεων της εποχής. Οι έλληνες διπλωμάτες υποστήριζαν ότι οι χριστιανοί κάτοικοι του Πόντου αποτελούσαν ένα χρήσιμο πληθυσμιακό δυναμικό που μπορούσε να αξιοποιηθεί, αν μεταφερόταν σε άλλες περιοχές. Υποστήριζαν ότι καθώς η μετανάστευση των Ποντίων στη Ρωσική Αυτοκρατορία θα οδηγούσε αναπόφευκτα στον εκρωτισμό τους, η οργανωμένη μετανάστευσή τους στον ελλαδικό χώρο αποτελούσε τη μόνη εναλλακτική λύση, ώστε να αποφευχθεί η απώλεια της πληθυσμιακής αυτής ομάδας από το ελληνικό έθνος.

Η εγκατάσταση των Ποντίων αναζωπύρωσε τη διαμάχη για τα δικαιώματα των «ετεροχθόνων» και έδωσε την αφορμή να εκφραστεί αφενός η ιδέα της «ανωτερότητας» των εργατικών και εθνικά καθαρών Ποντίων έναντι των ντόπιων κατοίκων, αφετέρου ο φόβος για τη μαζική μετανάστευση στο ελληνικό κράτος πενόμενων ομογενών που είχαν ανάγκη κρατικής μέριμνας για να αποκατασταθούν.

Η «ανακάλυψη» του Πόντου από το ελληνικό κράτος και το κύμα μετανάστευσης των Ποντίων στη Ρωσική Αυτοκρατορία

Ο Πόντος αποτελούσε, ήδη από την περίοδο της Επανάστασης, μέρος του ιδεατού ελληνικού χώρου και οι Πόντιοι, τόσο από τον ιστορικό Πόντο όσο και από τη Ρωσία, συμμετείχαν στα επαναστατικά σώματα¹⁴ ακριβώς για τον λόγο αυτό ο Θεόδωρος Νέγρης υποστήριξε το 1823 ότι οι Πόντιοι είχαν αποκτήσει το «αναντίρρητον και αδιαφιλονείκητον δικαίωμα» να έχουν πολιτικά δικαιώματα στην Ελλάδα.¹⁵ Σύμφωνα με τον Νέγρη, η Ελλάδα έπρεπε να αποτελέσει το σημείο αναφοράς όλων των χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ανεξάρτητα από τη μητρική γλώσσα του καθενός.¹⁶

Μετά την αναγνώριση της ελληνικής ανεξαρτησίας, στα λιμάνια του Πόντου σχηματίστηκαν μικρές παροικίες υπηκόων του ελληνικού κράτους είτε από εμπόρους προερχόμενους από το Βασίλειο της Ελλάδας είτε από ντόπιους που είχαν αποκτήσει την ελληνική υπηκοότητα. Η προστασία των συμφερόντων των ελληνικών υπηκόων και των πλοίων με ελληνική σημαία, τα οποία προσορμίζονταν στα λιμάνια του Πόντου, ήταν ο διακηρυγμένος στόχος των ελληνικών προξενικών

14. Οδυσσέας Λαμφίδης, «Έλληνες Πόντιοι εις την εθνεγερσίαν του 1821», *Αρχαίον Πόντου* 33 (1975-1976), σ. 3-10.

15. Θεόδωρος Νέγρης, «Ανάπτυξις του Νόμου της Επιδαύρου», αναφέρεται στο Βόγλη, *ό.π.*, σ. 145.

16. Στο ίδιο.

αρχών μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Στην περιοχή του Πόντου οι αρμοδιότητες αυτές είχαν ανατεθεί αρχικά στον υποπρόξενο της Τραπεζούντας Filippo Fabbri και στη συνέχεια στον ρώσο υποπρόξενο στην Τραπεζούντα F. Ghersi.¹⁷ Το 1849 διορίστηκε ο Γεωργίος Παπαθύμιος ως ο πρώτος άμισθος έλληνας υποπρόξενος στην Τραπεζούντα.¹⁸ Είναι ενδεικτικό ίσως των προτεραιοτήτων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στην περιοχή ότι ο έλληνας υποπρόξενος στα δύο χρόνια της εκεί παρουσίας του δεν σχολίασε στις εκθέσεις του την κατάσταση των ελληνορθόδοξων κατοίκων του Πόντου,¹⁹ φρόντισε όμως να παραχωρήσει, έναντι τιμήματος, την ελληνική υπηκοότητα σε κατοίκους της περιοχής, οι οποίοι επιθυμούσαν να έχουν ξένη προστασία στο πλαίσιο των διομολογήσεων.²⁰

Ο Πόντος δεν απασχολούσε έντονα το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών ούτε και τον δημόσιο λόγο γενικότερα, όπως φανερώνει η έλλειψη δημοσιευμάτων για την περιοχή την περίοδο αυτή και το περιεχόμενο των εκθέσεων των ελλήνων διπλωματών. Σε αυτό συνέβαλε και η απομόνωση των χωριών της ενδοχώρας του Πόντου, στα οποία ήταν συγκεντρωμένη ακόμη η πλειονότητα του ελληνορθόδοξου πληθυσμού. Μόνο στα τέλη της δεκαετίας του 1850 φαίνεται από τις εκθέσεις των ελλήνων προξένων μια αλλαγή της στάσης του ελληνικού κράτους απέναντι στον ελληνορθόδοξο πληθυσμό της περιοχής.²¹ Ακόμη όμως και το 1870, όπως υπογράμμιζαν οι έλληνες υπήκοοι σε αναφορές τους, αν και στις πόλεις της ακτής, ως αποτέλεσμα της ελληνικής παιδείας, «το αίσθημα του ελληνισμού διατελεί ακμαιότερον και προβαίνει ως σήμερα κρατούμενον [...] τα πλείστα των υπέρ της παραλίας κειμένων χωριών καίτοι διαφυλάτταντα ακμαίον το αίσθημα του εθνισμού ως η εν πολλοίς ελληνοικωτάτη αυτών γλώσ-

17. Αρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού (επιμ.), *Αλληλογραφία του Ελληνικού Υποπροξενείου της Τραπεζούντας*, τ. Α', 1839-1858, Αρχείο Πόντου (Παράρτημα 18), Αθήνα 1995, σ. 14-18.

18. Για τις προτεραιότητες του πρώτου έλληνα υποπροξένου στην Τραπεζούντα βλ. ΙΑΥΕ (Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών), Φ. 19.1/1849, Έκθεση του έλληνα πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Ιάκωβου Ρίζου Νερούλου, αρ. πρ. 282, 2 Νοεμβρίου 1849· αναφέρεται στο Χρήστος Γ. Ανδρεάδης, «Η ίδρυση του Υποπροξενείου Τραπεζούντας (1849) και οι εκθέσεις του πρώτου υποπροξένου Γεωργίου Παπαθύμιου (1849-1851)», *Αρχείον Πόντου* 44 (1992-1993), σ. 26.

19. Μόνο σε μία έκθεσή του αναφέρει τον συνολικό πληθυσμό της νομαρχίας Τραπεζούντας (750.000), αλλά δεν παραθέτει στοιχεία για την κατανομή σε θρησκευτικές ομάδες τού εκτός Τραπεζούντας πληθυσμού, ο οποίος ανερχόταν σε 28.274 κατοίκους, περιλαμβάροντας «21.000 Τουρκιάς ψυχάς, 3.900 του Ανατολικού δόγματος, 600 του δυτικού, 2.490 Αρμενίους και 75 Διαμαρτυρομένους». ΙΑΥΕ, Φ. 36.19/1850, Έκθεση του έλληνα υποπροξένου στην Τραπεζούντα Γεωργίου Παπαθύμιου, αρ. πρ. 2, 4/16 Ιανουαρίου 1850· αναφέρεται στο Χ. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 27.

20. Στο ίδιο. Αυτή, εξάλλου, ήταν μια συνήθης πρακτική των άμισθων προξένων του ελληνικού κράτους, με στόχο να εξασφαλίσουν ένα ικανοποιητικό εισόδημα.

21. Αρ. Ξανθοπούλου-Κυριακού, *ό.π.*, σ. 28.

σα, τα άσματα, ήθη και έθιμα καταμαρτυρούσι, διετέλουν μέχρις εσχάτως εις παχυλωτάτην αμάθειαν».²²

Οι έλληνες υπήκοοι διέκριναν σαφώς το καλλιεργημένο αίσθημα του «Ελληνισμού» των κατοίκων των παραλίων από το αίσθημα του «εθνισμού», της αντίληψης της θρησκευτικής και γλωσσικής ιδιαιτερότητας των Ελληνορθόδοξων της ενδοχώρας, η οποία όμως δεν είχε απαραίτητα ως σημείο αναφοράς το ελληνικό κράτος. Υπογράμμιζαν με τον τρόπο αυτό την ανάγκη διάδοσης της ελληνικής παιδείας, ζητούμενο που ίσχυε και στην περίπτωση άλλων περιοχών του εσωτερικού της Μικράς Ασίας, γιατί αλλιώς ο «μη εμπεδωθείς εθνισμός» των κατοίκων της ενδοχώρας κινδύνευε να απολεσθεί σε περίπτωση μετανάστευσης αυτών των πληθυσμών στη Ρωσία.²³

Αν, λοιπόν, η πλειονότητα των ελληνορθόδοξων κατοίκων του Πόντου δεν αντιμετώπιζε την Ελλάδα ως «εθνικό κέντρο», θα ατένιζε προς τη Ρωσία, την ισχυρή ορθόδοξη δύναμη, ο στρατός της οποίας είχε ήδη καταλάβει στη διάρκεια του Ρωσοοθωμανικού Πολέμου του 1828 την περιοχή ως το Ερζερούμ. Η προσωρινή αυτή κατοχή αποτέλεσε και την αφορμή για να μετοικήσει στη Ρωσική Αυτοκρατορία ένα μέρος του πληθυσμού του Πόντου, λόγω της υποστήριξης που είχε παράσχει στα ρωσικά στρατεύματα.²⁴

Το μεγαλύτερο κύμα μετανάστευσης των Ποντίων στη Ρωσία, ωστόσο, ξεκίνησε μετά τα μέσα του 19ου αιώνα και εντασσόταν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο πληθυσμιακών μετακινήσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι οποίες είχαν οικονομικά αλλά και πολιτικά αίτια. Μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο αυξήθηκε η μετανάστευση από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας προς τα μεγάλα αστικά κέντρα των παραλίων και εντάθηκαν οι μετακινήσεις αφενός των μουσουλμάνων από τη Βουλγαρία και τη Ρωσία προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία και αφετέρου των Ελληνορθόδοξων του Πόντου και της Καππαδοκίας προς τη νότια Ρωσία και τον Καύκασο.²⁵

Η μετανάστευση των Ποντίων στη Ρωσική Αυτοκρατορία ήταν αποτέλεσμα, σύμφωνα με τις διπλωματικές πηγές, τόσο της μη εφαρμογής από

22. ΙΑΥΕ, Φ. 36.2/1872, Επιστολή της επιτροπής των ελλήνων υπηκόων Τραπεζούνας στον πρωθυπουργό Δημήτριο Βούλγαρη, αρ. πρ. 4405, 4 Μαΐου 1872.

23. Στο ίδιο.

24. Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Μετοικεσίες των Ελλήνων του Πόντου προς τις χώρες του Καυκάσου (1829 – τέλη 19ου αιώνα)», στο Ι. Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκποτισμοί, οργάνωση και ιδεολογία*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 85-86.

25. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι. – 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Αθήνα 1997, σ. 234-235. Για την εγκατάσταση των Κιρκασίων (Τσερκέζων) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. Leonore Kosswig, «Eigentumszeichen (Damga) in Anatolien», *Oriens* 23 (1974), σ. 335-337.

τις τοπικές αρχές των διατάξεων του Τανζιμάτ, οι οποίες είχαν εγγυηθεί την ισονομία των οθωμανών υπηκόων, όσο και των δυνατοτήτων που προσέφερε η Ρωσία στους χριστιανούς εποίκους.²⁶ Πέρα από την κακοδιοίκηση, οι βιαιοπραγίες των «εποίκων και ιθαγενών μουσουλμάνων» κατά των χριστιανών κατοίκων της Μικράς Ασίας ήταν ένας βασικός λόγος για το κύμα μετανάστευσης προς τα μεγάλα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τη Ρωσία.²⁷ Σύμφωνα, μάλιστα, με τους έλληνες διπλωμάτες, οι Ρώσοι είχαν αποστείλει στον Πόντο πράκτορες, οι οποίοι προπαγάνδιζαν τα πλεονεκτήματα που προσέφερε η μετεγκατάσταση στα ρωσικά εδάφη.²⁸

Μέχρι και την εποχή του Κριμαϊκού Πολέμου η Ρωσία αποτελούσε για πολλούς στην Ελλάδα την ομόδοξη δύναμη που θα βοηθούσε στην ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.²⁹ Μάλιστα, ο βρετανός πρόξενος στην Τραπεζούντα George Alex Stevens υποστήριζε ότι ο έλληνας υποπρόξενος στην ίδια πόλη Κωνσταντίνος Κυπριώτης ενθάρρυνε τη μετανάστευση των Ποντίων προς τη Ρωσία, επειδή τον επηρέαζε ο Ρώσος πρόξενος Στ. Δενδρινός.³⁰ Εξάλλου, αρκετοί Έλληνορθόδοξοι του Πόντου έχοντας διαβατήρια που εξέδιδαν παράνομα οι έλληνες πρόξενοι, μετέβαιναν στη Ρωσία, όπου μετά από σύντομη παραμονή έπαιρναν τη ρωσική υπηκοότητα. Στη συνέχεια επέστρεφαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου έχαιραν καθεστώτος ετεροδικίας και ήταν προστατευμένοι από την αυθαιρεσία των τοπικών αρχών.³¹

Στα επόμενα χρόνια, ωστόσο, ιδίως λόγω της ρωσικής υποστήριξης στη

26. ΙΑΥΕ, Φ. 36.2/1872, Επιστολή της επιτροπής των ελλήνων υπηκόων Τραπεζούντας στον πρωθυπουργό Δημήτριο Βούλγαρη, ό.π.

27. Σύμφωνα με τον έλληνα πρόξeno στην Τραπεζούντα, οι κάτοικοι του Πόντου μετανάστευαν προς τη Ρωσία κυρίως «ίν' αποφύγωσι τας παντοειδείς βιαιοπραγίας και δηώσεις των εποίκων και ιθαγενών Μουσουλμάνων, καθώς και την τουρκικήν κακοδιοίκησιν, ήτις ομολογουμένως εν τοις απωτάτοις τούτοις Βιλαετίοις έχει φθάσει εις το κατακρύφον και απέρχονται εις επικράτειαν χριστιανικήν, εν η, αν και διατελώσιν εν γνώσει της μελλούσης εκφυλίσεώς των, τουλάχιστον επαναπαύονται επί τη ελπίδι της ασφαλείας, της ευνομίας, της χορηγίας τεμαχίου γης και της μη περιφρονήσεως του θρησκευματός των παρά φανατικών Μουσουλμάνων, οίοι τυγχάνουσιν οι τα θέματα του Πόντου οικούντες» ΙΑΥΕ, Φ. Α.5.1/1887, Επιστολή του προξένου της Ελλάδας στην Τραπεζούντα Δημήτριου Φουντούλη προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, αρ. πρ. 328, 8 Ιουλίου 1883. Βλ., επίσης, Αρ. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Μετοικεσίες των Ελλήνων του Πόντου», ό.π., σ. 100, 110.

28. ΙΑΥΕ, Φ. ΑΑΚ.Ε/1881, Έκθεση του έλληνα υποπρόξένου στην Τραπεζούντα Αρ. Παπαδόπουλου προς το Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρ. 209, 27 Νοεμβρίου 1881.

29. Για την επιρροή του Ρωσικού Κόμματος και τη φιλορωσική πολιτική του Όθωνα βλ. John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα 1997, σ. 323-337. Για την εμπλοκή της Ελλάδας στον Κριμαϊκό Πόλεμο βλ. Σ. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 468-469.

30. Αρ. Ξανθοπούλου-Κυριακού, *Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 22.

31. Ε. Βόγλη, *Έλληνες το Γένος*, ό.π., σ. 179.

βουλγαρική κίνηση, η Ρωσία, όπως φαίνεται από τις εκθέσεις των ελλήνων πρεσβευτών στην Κωνσταντινούπολη, και κυρίως των προξένων σε περιφερειακά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της νότιας Ρωσίας, άρχισε να αντιμετωπίζεται ως ο κύριος πολέμιος των ελληνικών συμφερόντων στην περιοχή. Οι έλληνες υπήκοοι της Τραπεζούντας ανέφεραν χαρακτηριστικά τα εξής: «ο ζήλος και αι υπέρ της διαδόσεως και εδραιώσεως του Ελληνισμού προσπάθειαι της πόλεως ταύτης και των λοιπών παραλίων μερών θα ναυαγήσουν απέναντι των αντεθνικών ενεργειών των άλλων», δηλαδή των Ρώσων.³² Την ίδια περίοδο, επίσης, αρκετοί ρώσοι διανοούμενοι αμφισβητούσαν ανοιχτά τα «ιστορικά δίκαια» της Ελλάδας ως διαδόχου της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.³³

Στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης αυτής οι ρώσοι διπλωμάτες, αξιοποιώντας την ισχύ της χώρας τους και την παραδοσιακή επιρροή τους στους ορθόδοξους κατοίκους της Μικράς Ασίας, απειλούσαν το κύρος των εκπροσώπων του μικρού ελληνικού κράτους, το οποίο διεκδικούσε να συμπεριλάβει ως αλύτρωτους Έλληνες το σύνολο των ορθόδοξων, ανεξαρτήτως της μητρικής τους γλώσσας. Όπως σημείωνε ένας λόγιος από την Κρώμνη του Πόντου, «Ματαιώς ήθελε προσπαθήσει τις να αποδείξει αυτοίς ότι η Ρωσία είναι εχθρά του Ελληνισμού, ενόσω διώκει την ελληνίδα γλώσσαν και τα ελληνικά γράμματα. Θα ελάμβανε την απάντησιν ότι ουδέν σημαίνει, αφού αυτή έχει την αυτήν με ημάς θρησκείαν».³⁴ Η αναγνώριση της Ρωσίας ως προστάτιδας δύναμης, αντί της Ελλάδας, και η μετανάστευση στις ρωσικές επαρχίες του Καυκάσου απειλούσε με τον τρόπο αυτό άμεσα την εικόνα του ελληνικού κράτους ως εθνικού κέντρου των Ελληνοορθόδοξων της Μικράς Ασίας και την εμπέδωση της αντίληψης ότι ο Ελληνισμός βρίσκεται σε αντιπαράθεση με τον πανσλαβισμό, πολιτική που αποτελούσε στο εξής προτεραιότητα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ήταν αναγκαίο, λοιπόν, να επιταχυνθεί η διαδικασία της μετατροπής του «εθνισμού» σε νεοελληνική εθνική συνείδηση. Το 1872 οι έλληνες υπήκοοι στην Τραπεζούντα διαμαρτυρήθηκαν για την καθυστέρηση διορισμού έλληνα προξένου στην πόλη επισημαίνοντας τα ακόλουθα: «μόνον λοιπόν διά της ταχείας εκπαιδεύσεως της χώρας ταύτης αναζωπυρουμένου του εθνικού αισθήματος θα προληφθώσιν οι μετοικισμοί ούτοι προς την όμορον επικράτειαν, ματαιουμένων των του εκρωσισμού σχεδίων αυτής, διότι παιδευόμενοι οι κάτοικοι θα αναπτύξωσι

32. ΙΑΥΕ, Φ. 36.2/1872, Επιστολή της επιτροπής των ελλήνων υπηκόων Τραπεζούντας στον πρωθυπουργό Δημήτριο Βούλγαρη, ό.π.

33. Άντα Διάλλα, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια. Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2009, σ. 244-245· Δημήτρης Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το Έθνος*, Αθήνα 2009, σ. 224, 241.

34. «Η Κρώμνα γεωγραφικώς, εθνολογικώς, εκπαιδευτικώς, θρησκευτικώς και ηθικώς εξεταζομένη», *Ξενοφάνης 5* (1907-1908), σ. 346. Παρατίθεται στο Άρ. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Μετοικεσίες των Ελλήνων του Πόντου», ό.π., σ. 115.

την γεωργίαν και κτηνοτροφίαν και ευημερούντες δεν θα σκεφθώσιν πλέον περί του μετοικισμού, μετοικούντες δε ουδέποτε θα αποβάλωσι την συναίσθησιν του εμπεδωθέντος εθνισμού των».³⁵ αντιλαμβάνονταν ότι το μεταναστευτικό ρεύμα θα είχε ως αποτέλεσμα την εκκένωση του ιστορικού Πόντου από τους ελληνορθόδοξους κατοίκους του και έκαναν έκκληση στην ελληνική κυβέρνηση να λάβει μέτρα, ώστε να πείσει τους κατοίκους να παραμείνουν στις παραδοσιακές εστίες τους στο πλαίσιο μιας «εθνικής αποστολής».

Αρχικά καταβλήθηκαν κάποιες προσπάθειες να παραχωρηθούν γαίες από την εκκλησία, ώστε να σταματήσει το μεταναστευτικό ρεύμα προς τη Ρωσία.³⁶ Όταν φάνηκε ότι οι ενέργειες αυτές δεν είχαν αποτέλεσμα, η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε να μιμηθεί τη ρωσική πολιτική του οργανωμένου εποικισμού και να συστήσει ένα δίκτυο που θα κατήυθνε τους Ποντίους να μεταναστεύσουν όχι μόνο στα εδάφη του Ελληνικού Βασιλείου αλλά και σε οθωμανικές επαρχίες, οι οποίες θα αποτελούσαν στο μέλλον μέρος μιας ελληνικής αυτοκρατορίας. Κατά συνέπεια, τα σχέδια οργανωμένης μετανάστευσης δεν αποσκοπούσαν μόνο στην αποτροπή της ηγεμονίας της Ρωσίας στην ορθόδοξη οικουμένη αλλά και στην ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου σε περιοχές που διεκδικούσε η Ελλάδα. Βέβαια, τα σχέδια αυτά υποδήλωναν και την παραδοχή ότι ήταν αναπόφευκτη η εγκατάλειψη του ιστορικού Πόντου από τους ελληνορθόδοξους κατοίκους του. Με το δεδομένο αυτό, η Ελλάδα θα μπορούσε να επωφεληθεί από το διαθέσιμο πληθυσμιακό δυναμικό, για να καλύψει κενά σε άλλες «ευαίσθητες» για το εθνικό όραμα επαρχίες.

Το σχέδιο για την οργανωμένη μετανάστευση των Ποντίων στη Μακεδονία

Μετά τον Ρωσοοθωμανικό πόλεμο του 1878, ο πληθυσμός ολόκληρων χωριών του Πόντου μετανάστευσε στις επαρχίες Καρς, Αρδαχάν και Βατούμ, τις οποίες προσάρτησε η Ρωσία, καθώς η συνθήκη ειρήνης προέβλεπε διευκολύνσεις για όσους κατοίκους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Ρωσίας εκδήλωναν την επιθυμία να μεταναστεύσουν από τη μία επικράτεια στην άλλη.³⁷ Η ελληνική κυβέρνηση, για να αντιμετωπίσει το φαινόμενο αυτό, εξέτασε αρχικά το ενδεχόμενο να οργανωθεί η μετανάστευση Ποντίων στη Θεσσαλία.³⁸ Την ιδέα

35. ΙΑΥΕ, Φ. 36.2/1872, Επιστολή της επιτροπής των ελλήνων υπηκόων Τραπεζούνας στον πρωθυπουργό Δημήτριο Βούλγαρη, ό.π.

36. Αρ. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Μετοικεσίες των Ελλήνων του Πόντου», ό.π., σ. 85-86.

37. Στο ίδιο, σ. 112: Στυλιανός Μαυρογένης, *Το Κυβερνείο Καρς του Αντικαυκάσου*, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 23: Σάββας Πορφ. Παπαδόπουλος, *Η Ζωή στο Καρακούρτ του Καρς. Κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις. Ένα μοντέλο ελληνοποντιακού χωριού στον Αντικαύκασο*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 29.

38. ΙΑΥΕ, Φ. Α.5.1/1887, Επιστολή του Χαρίλαου Τρικούπη προς τον Γενικό Πρόξενο της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη, αρ. πρ. 2305 και 5436, 27 Μαΐου 1883.

αυτή υποστήριζαν και οι βρετανοί διπλωμάτες στην περιοχή,³⁹ οι οποίοι στο παρελθόν, αξιοποιώντας τους ορεινούς λαούς του Καυκάσου, είχαν προσπαθήσει να ανακόψουν τη ρωσική επέκταση. Οι Βρετανοί φοβούνταν ότι ο εποικισμός με Ποντίους θα ενίσχυε τη ρωσική παρουσία στην περιοχή του Καυκάσου και θα βοηθούσε την περαιτέρω επέκταση της Ρωσικής Αυτοκρατορίας σε βάρος των Οθωμανών.

Το σχέδιο της οργανωμένης μετοικεσίας των Ποντίων –με πρωτοβουλία του ελληνικού κράτους– στη Θεσσαλία, κατά συνέπεια, εντασσόταν και στην πολιτική ανάσχεσης της ρωσικής επέκτασης, η οποία, σύμφωνα με αρκετούς Βρετανούς, αποτελούσε απειλή για τα στρατηγικά τους συμφέροντα και τις κτήσεις τους στην Ινδία. Η αντιπαράθεση των δύο δυνάμεων στη διάρκεια του 19ου αιώνα, που ονομάστηκε το «Μεγάλο Παιχνίδι» («The Great Game»), επηρέασε και την Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁴⁰ Όπως αναφέρει ο Anthony Bryer, «η στρατηγική, αν και περιφερειακή, θέση της Τραπεζούντας στο “Μεγάλο Παιχνίδι” της Ρωσίας και των ευρωπαϊκών δυνάμεων εξασφάλιζε ότι η παρουσία των διπλωματών στην πόλη θα αποτελούσε πηγή έντασης».⁴¹

Αυτό δεν συνεπάγεται ότι η συγκεκριμένη προοπτική δεν εντασσόταν και στους σχεδιασμούς της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Όταν η ελληνική κυβέρνηση εγκατέλειψε προσωρινά το σχέδιο του εποικισμού των Ποντίων στη Θεσσαλία, προτάθηκε η οργανωμένη μετανάστευση των Ποντίων στη Μακεδονία, οι κάτοικοι της οποίας δεν είχαν επιδείξει στο προηγούμενο διάστημα την απαιτούμενη (σύμφωνα με την ελληνική κυβέρνηση) προσήλωση στα ελληνικά ιδεώδη. Μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, οι έλληνες διπλωμάτες διαπίστωσαν με έκπληξη ότι οι πληθυσμοί των κοινοτήτων της Μακεδονίας και της Θράκης, οι οποίες επρόκειτο να συμπεριληφθούν στη «Μεγάλη Βουλγαρία», προτιμούσαν την άμεση απαλλαγή από την οθωμανική κυριαρχία από την αβέβαιη προοπτική της ένωσης με το ελληνικό κράτος στο απώτερο μέλλον.⁴² Ιδιαίτερα θορύβησε τις ελληνικές αρχές το γεγονός ότι ακόμη και οι κάτοικοι «βουλγαρόφωνων αλλά αφοσιωμένων στον ελληνισμό κοινοτήτων, όπως η Δοϊράνη, η Γουμέντζα, τα Γιαννιτζά και τα Βοδενά» ήταν απρόθυμοι να υπογράψουν επιστολές διαμαρτυρίας, ώστε να μην ενταχθούν στο

39. Άρ. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Μετοικεσίες των Ελλήνων του Πόντου», *ό.π.*, σ. 115.

40. Για τη βρετανική ρωσοφοβία βλ. John Howes Gleason, *The genesis of Russophobia in Great Britain*, Cambridge, Harvard University Press, 1950· Dominic Lieven, «Dilemmas of Empire 1850-1918. Power, Territory, Identity», *Journal of Contemporary History* 34, αρ. 2 (Απρίλιος 1999), σ. 163-200.

41. Anthony Bryer, «The Pontic Greeks before the Diaspora», *Journal of Refugee Studies* 4, αρ. 4 (1991), σ. 327.

42. Σπύρος Καράβας, «Η Μεγάλη Βουλγαρία και η Μικρά Ιδέα εν έτει 1878», *Τα Ιστορικά* 23, τχ. 44 (Ιούνιος 2006), σ. 21.

βουλγαρικό κράτος.⁴³ Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι αντιμετωπίστηκε θετικά η προοπτική οργανωμένης μετανάστευσης των «αναμφισβήτητου εθνισμού» κατοίκων του Πόντου στα παράλια της Μακεδονίας. Ο πρωθυπουργός και υπουργός εξωτερικών Χαρίλαος Τρικούπης ανέφερε στον πρόξενο της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη ότι πολλοί κάτοικοι του Πόντου απευθύνθηκαν στον έλληνα πρόξενο στην Τραπεζούντα ζητώντας τη συνδρομή της ελληνικής κυβέρνησης, ώστε να έλθουν να εγκατασταθούν στην Ελλάδα.⁴⁴ Επισήμανε όμως παράλληλα ότι «ου μόνον ευχερέστερον αλλά και υπό εθνικήν έποψιν πολλών μάλλον συμφέρον ημίν ήθελεν αποβή η εις τα παράλια της Θράκης και Μακεδονίας εγκατάστασις των, ένθα ο ελληνισμός έχει ανάγκην ενισχύσεως» και ζήτησε να του υποδείξει μια περιοχή όπου θα μπορούσαν να εγκατασταθούν μερικές χιλιάδες Ποντίων.⁴⁵ Ήταν η πρώτη φορά που το ελληνικό κράτος έπαιρνε την πρωτοβουλία να οργανώσει τη μετανάστευση ενός σημαντικού μέρους του ελληνορθόδοξου πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η λογική του εγχειρήματος με μια πρώτη ανάγνωση παραπέμπει σε μια διαδεδομένη πρακτική των προ-εθνικών κρατών. Η Βυζαντινή και η Οθωμανική Αυτοκρατορία συχνά μετακινούσαν πληθυσμούς από μια επαρχία σε μια άλλη: η Αυστρία εποίκισε από τον 17ο αιώνα τις περιοχές των στρατιωτικών συνόρων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία με Σέρβους, η Ρωσία από τα τέλη του 18ου αιώνα εποίκισε τη «Νέα Ρωσία» και τις κατά πλειονότητα μουσουλμανικές επαρχίες του Καυκάσου με χριστιανούς από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ η Οθωμανική Αυτοκρατορία με τη σειρά της υποδέχθηκε τους μουσουλμάνους πρόσφυγες του Καυκάσου. Όλες αυτές οι μετακινήσεις είχαν ως στόχο να εξασφαλίσουν ότι οι νεοκατακτηθείσες ή συνοριακές επαρχίες κατοικούνταν από νομιμόφρονες πληθυσμιακές ομάδες.

Στα τέλη του 19ου αιώνα όμως τα πράγματα είχαν αλλάξει υπό την επίδραση των ιδεών του εθνικισμού και του αποικιακού λόγου των δυτικοευρωπαϊκών δυνάμεων. Στο εξής η «αρχή των εθνοτήτων», η οποία εντούτοις ερμηνευόταν με διαφορετικό τρόπο κατά περίπτωση, αποτελούσε την ιδεολογική βάση νομιμοποίησης της πολιτικής κυριαρχίας. Όπως θα φανεί από την ανάλυση που θα ακολουθήσει, κατά την υπό μελέτη περίοδο ο εποικισμός συγκεκριμένων περιοχών συνδέθηκε με την επιθυμία ανατροπής της εθνοτικής σύνθεσης μιας επαρχίας, ώστε να δικαιολογείται η κατοχή ή η διεκδίκησή της από ένα κράτος ή μια εθνικιστική κίνηση. Όπως έχει επισημανθεί, ο εθνικισμός ορίζει ένα χώρο ως εθνικό και τον σηματοδοτεί στη συνέχεια με αξίες και σύμβολα που ανα-

43. Στο ίδιο, σ. 21-22.

44. ΙΑΥΕ, Φ. Α.5.1/1887, Επιστολή του Χαρίλαου Τρικούπη προς τον Γενικό Πρόξενο της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη, ό.π.

45. Στο ίδιο.

φέρονται στην εθνική κοινότητα αλλά και στο τοπίο που αυτή διαμορφώνει.⁴⁶ Παράλληλα, οι εθνικιστικές κινήσεις, για να δικαιολογήσουν τον εποικισμό, αντιμετώπιζαν συχνά, όπως και οι αποικιοκρατικές δυνάμεις, τους κατοίκους μιας επαρχίας ως «ιθαγενείς», οι οποίοι, εφόσον δεν ήταν σε θέση, κατά την άποψή τους, να αξιοποιήσουν τις οικονομικές δυνατότητες που παρείχε η περιοχή, έχαναν τα δικαιώματά τους σε αυτή. Αντίθετα όμως από τις αποικίες στην Ασία και την Αφρική, οι περιοχές αυτές αποτελούσαν μέρος του νοερού εθνικού χώρου, επομένως η νομιμοποίηση της διεκδίκησης δεν στηριζόταν κατά κύριο λόγο σε οικονομικής φύσεως επιχειρήματα.

Στο πλαίσιο αυτό, κατά την υπό εξέταση περίοδο, η γερμανική κυβέρνηση υιοθέτησε τη λογική του εποικισμού, με στόχο να διασφαλίσει την επιθυμητή πληθυσμιακή αναλογία και την οικονομική ανάπτυξη του Πόζεν και της δυτικής Πρωσίας. Μετά την προσάρτηση της Δοβρουτσάς, η ρουμανική κυβέρνηση, καθώς οι Ρουμάνοι δεν αποτελούσαν την πλειονότητα του πληθυσμού της, αντιμετώπισε τη νέα επαρχία ως αποικία. Αντίστοιχο ήταν και το πρόγραμμα της σιωνιστικής κίνησης, με στόχο την ίδρυση ενός εθνικού εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη. Η πρόταση για οργανωμένη μετανάστευση των Ποντίων πρέπει, κατά συνέπεια, να ενταχθεί σε ένα πλαίσιο αναζητήσεων για την ανάγκη κυριαρχίας μιας εθνοτικής ομάδας σε ένα δεδομένο γεωγραφικό χώρο.

Στη δεκαετία του 1880 ο καγκελάριος της Γερμανίας Όττο φον Μπίσμαρκ υποστήριζε την ανάγκη εποικισμού των γερμανικών επαρχιών του Πόζεν και της δυτικής Πρωσίας με γερμανούς αγρότες, ώστε να αντιμετωπιστεί η πολωνική δημογραφική απειλή. Στο πλαίσιο του Πολιτισμικού Αγώνα («Kulturkampf») η γερμανική κυβέρνηση είχε υιοθετήσει μετά την ίδρυση της Γερμανικής Αυτοκρατορίας τον χαρακτηρισμό των «εχθρών του κράτους» («Reichsfeinde») για μια σειρά από θρησκευτικές, πολιτικές και εθνοτικές ομάδες: τους καθολικούς, τους φιλελεύθερους, τους σοσιαλιστές, τους Εβραίους και τους Πολωνούς.⁴⁷ Το 1886 το πρωσικό κοινοβούλιο αποφάσισε, με στόχο να ενισχύσει την εθνική ομοιογένεια του κράτους, την ίδρυση της «Επιτροπής Εγκατάστασης» («Ansiedlungskommission»), η οποία θα εξαγόραζε υποστατικά χρεωμένων πολωνών ευγενών και θα προσκαλούσε αγρότες από τις δυτικές επαρχίες της Γερμανίας για να τα καλλιεργήσουν.⁴⁸ Ιδιαίτερα απασχόλησε την πρωσική βου-

46. Mark Bassin και Vincent Berdoulay, «Historical Geography: Locating Time in the Space of Modernity», *Human Geography: A History for the 21st century*, Λονδίνο 2004, σ. 74· αναφέρεται στο Γ. Κρητικός, *Έθνος και χώρος. Προσεγγίσεις στην Ιστορική Γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, Αθήνα 2007, σ. 27.

47. Golo Mann, *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*, Φραγκφούρτη επί του Μάιν 2000, σ. 441-443.

48. Richard Blanke, «Bismarck and the Prussian Polish Policies of 1886», *The Journal of Modern History* 45, αρ. 2 (Ιούνιος 1973), σ. 227· Βλ., επίσης, Robert Lewis Koehl,

λή αν οι έποικοι θα αποκτούσαν την ιδιοκτησία της γης, όπως υποστήριζαν οι Φιλελεύθεροι, ή αν θα ήταν απλώς εργάτες ή κολλήγοι των υποστατικών, όπως προτιμούσαν οι Συντηρητικοί.⁴⁹ Το ζήτημα αυτό προβληματίσε ιδιαίτερος και την ελληνική κυβέρνηση, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Οι έποικοι και στις δύο περιπτώσεις ήταν ευπρόσδεκτοι, με την προϋπόθεση ότι δεν απειλούσαν τις υπάρχουσες γαιοκτητικές σχέσεις.

Μετά την προσάρτηση της Δοβρουτσάς, οι διοικητικές πρακτικές που εφάρμοσε το ρουμανικό κράτος ήταν επηρεασμένες από την κυρίαρχη στη δυτική Ευρώπη αποικιοκρατική λογική.⁵⁰ Με βάση τον αγροτικό νόμο του 1882 («*Legea pentru imobiliară în Dobrogea*») τα τρία τέταρτα της γης, ιδιοκτησίες κυρίως μουσουλμάνων και Βουλγάρων, πέρασαν στην ιδιοκτησία του κράτους, το οποίο ενθάρρυνε τον αποικισμό στην περιοχή Ρουμάνων από τη Μολδαβία, τη Βλαχία και την Τρανσυλβανία, επαρχία τότε της Αυστροουγγαρίας.⁵¹ Συγχρόνως, ως το 1912 δεν παραχωρήθηκαν πολιτικά δικαιώματα στους κατοίκους και τους απαγορεύθηκε να αποκτήσουν γη στην υπόλοιπη Ρουμανία.⁵²

Το 1896 το Α΄ Σιωνιστικό Συνέδριο, αποτέλεσμα των διώξεων κατά των Εβραίων της Ρωσικής Αυτοκρατορίας και του κύματος αντισημιτισμού στην Ευρώπη, υιοθέτησε το πρόγραμμα συστηματικού αποικισμού της Παλαιστίνης με Εβραίους.⁵³ Η μετανάστευση των Εβραίων στη γη του Ισραήλ, η οποία παρουσιάστηκε ως επανάληψη της βιβλικής Εξόδου, αποτελούσε για τους σιωνιστές απαραίτητη προϋπόθεση, ώστε να αποτελέσουν οι Εβραίοι σύγχρονο έθνος, να διεκδικήσουν την «επιστροφή στην Ιστορία».⁵⁴ Η γη του Ισραήλ, από την άλλη πλευρά, θεωρείτο «άδεια», όχι επειδή ήταν ακατοίκητη αλλά επειδή είχε βρεθεί εκτός ιστορίας, από τη στιγμή που είχε εξοριστεί ο λαός ο οποίος διέθε-

«Colonialism inside Germany: 1886-1918», *The Journal of Modern History* 25, αρ. 3 (Σεπτέμβριος 1953), σ. 256, 261.

49. Robert Lewis Koehl, «Colonialism inside Germany: 1886-1918», *ό.π.*, σ. 264.

50. Stelu Șerban, «Before and after 1878: continuity and change of the modernization programs in Northern Dobroudja», ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο «Balkan worlds: Ottoman Past and Balkan Nationalism», Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 4-7 Οκτωβρίου 2012.

51. Andrea Schmidt-Rösler, «Dobrudscha», στο Michael Weithmann (επιμ.), *Die Ruhelose Balkan*, Βερολίνο 1993, σ. 96-97. Βλ., επίσης, Τάσος Κωστόπουλος, «Μακεδονία, μια ελληνική αποικία; Η συζήτηση του 1913 για τις "Νέες Χώρες"», *Ελευθεροτυπία*, 27 Οκτωβρίου 2007.

52. Στο ίδιο.

53. Gudrun Krämer, *A History of Palestine from the Ottoman Conquest to the Founding of the State of Israel*, Πρίνστον 2008, σ. 104-107.

54. Gabriel Piterberg, «Erasures», *New Left Review* (July-August 2001), σ. 31. Η ιδεολογία της σιωνιστικής κίνησης αναπτύσσεται εκτενέστερα στη μονογραφία του ίδιου *The Returns of Zionism. Myths, Politics and Scholarship in Israel*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2008, σ. xii.

τε ιστορικά δικαιώματα σε αυτή.⁵⁵ Την άποψη αυτή εξέφραζε και το σύνθημα «μια γη χωρίς λαό για ένα λαό χωρίς γη». Προϋπόθεση της συγκρότησης ενός εθνικού εβραϊκού κράτους, κατά συνέπεια, ήταν η δημογραφική κυριαρχία στον «ιστορικό εθνικό χώρο», ο οποίος έπρεπε να «λυτρωθεί» από την υπανάπτυξη. Όπως έχει, εξάλλου, επισημανθεί, οι γερμανοί σιωνιστές, οι οποίοι είχαν ιδιαίτερη συμβολή στην οργάνωση και τα πρώτα στάδια της σιωνιστικής κίνησης, είχαν επηρεαστεί από τα σχέδια για τον εποικισμό του Πόζεν.⁵⁶

Στη Μακεδονία, όπως στη Ρουμανία, τη Γερμανία και την Παλαιστίνη, προβλήθηκε η ανάγκη εξασφάλισης της πληθυσμιακής υπεροχής σε μια περιοχή που θεωρείτο μεν εθνικός ελληνικός χώρος αλλά δεν υπερείχε πληθυσμιακά το έθνος που υπερασπιζόταν τα «ιστορικά δίκαια». Η ιδέα για τον εποικισμό με Ποντίους εντάσσεται ιστορικά στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο. Η πρόταση για αγορά κτημάτων στη Μακεδονία από έλληνες κεφαλαίουχους, με στόχο να «προσχωρήσουν στην ελληνική ιδέα» όσοι κατοικούσαν σε αυτά, διατυπώθηκε ήδη το 1880 σε φυλλάδιο του Αθανάσιου Ευταξία.⁵⁷ Ο Ευταξίας, ο οποίος είχε μεταβεί για μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία στη διάρκεια της Ανατολικής Κρίσης του 1877-1878, είχε σταλεί ως ανταποκριτής της *Εφημερίδας της Κολωνίας (Kölnische Zeitung)* στη Μακεδονία.⁵⁸ Σύμφωνα με τον Σπύρο Καράβα, στο φυλλάδιο του Ευταξία είναι εμφανής η επίδραση των ιδεών του Friedrich Ratzel, εμπνευστή της θεωρίας περί «ζωτικού χώρου», ο οποίος ήταν συνεργάτης της παραπάνω εφημερίδας.⁵⁹ Στην περίπτωση του εποικισμού των Ποντίων, η Μακεδονία αντιμετωπιζόταν ως μέρος του ελληνικού ζωτικού χώρου που κινδύνευε από την κυρίαρχη παρουσία των σλαβόφωνων και από τον εξισλαμισμό των ντόπιων κατοίκων.⁶⁰ Μέσα από τον εποικισμό των Ποντίων

55. Gabriel Piterberg, «Erasures», *ό.π.*, σ. 32.

56. Susanne Hillman, «Of Snake-Catchers and Swamp-Drainers: Palestine and the Palestinians in Central European Zionist Discourse, 1891-1914», *Holy Land Studies* 8.1 (2009), σ. 4.

57. Το φυλλάδιο του Ευταξία *Το έργο του Ελληνισμού εν Μακεδονία* [1880] αναδημοσιεύεται στο πρόσφατο βιβλίο του Σπύρου Καράβα, «*Μακάριοι οι κατέχοντες την γην*». *Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία 1880-1909*, Αθήνα 2010, όπου αναδεικνύεται η σημασία του για τους ελληνικούς σχεδιασμούς στη Μακεδονία. Όπως αναλύει ο Σπύρος Καράβας, το κείμενο του Ευταξία αποτελεί τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην εποικιστική λογική της Γερμανίας και στα ελληνικά σχέδια για τον εποικισμό της Μακεδονίας.

58. Στο ίδιο, σ. 43.

59. Στο ίδιο, σ. 44. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας στις αρχές του εικοστού αιώνα και οι συνέπειές της στην εξωτερική πολιτική», *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Αθήνα 1993, σ. 144-146.

60. Τριάντα χρόνια αργότερα ο Ίων Δραγούμης υποστήριζε ότι, ανεξάρτητα από τον αριθμό των Ελλήνων που κατοικούσαν εκεί, η Ελλάδα είχε δικαίωμα να προσαρτηθεί τη Μακεδονία λόγω των απαράγραπτων ιστορικών δικαιωμάτων της στην περιοχή. Βλ.

θα εξασφαλιζόταν η δημογραφική κυριαρχία του ελληνικού στοιχείου στη Μακεδονία και η Ελλάδα θα νομιμοποιούσε τη διεκδίκησή της με βάση την αρχή των εθνοτήτων.

Η αντίληψη αυτή συνδεόταν στενά και με τον αποικιακό πολιτικό λόγο. Σύμφωνα με τη βρετανική άποψη για τα αποικιακά εδάφη, οι ιθαγενείς δεν είχαν δικαίωμα στη γη, εφόσον δεν την καλλιεργούσαν.⁶¹ Με αυτή τη λογική οι γαίες της Αμερικής και της Ωκεανίας, οι οποίες ήταν χέρσες, μπορούσαν να δοθούν δικαιωματικά στους βρετανούς αποίκους για καλλιέργεια. Στην περίπτωση της Μακεδονίας ο έλληνας πρόξενος στη Θεσσαλονίκη πρότεινε ως πιο κατάλληλη για εποίκισμό με Ποντίους την περιοχή του Ρουμλουκίου: «[...] επιτήδειον εις παροχήν αγροτικών εργασιών εις δεκακισχιλίους τουλάχιστον ψυχάς και εποίκισμόν [...] εκ των ήκιστα συνοικουμένων» και παρατηρούσε: «διά την ολιγανδρίαν δ' αυτήν το πλείστον των εν αυτώ γαιών διατελεί ακαλλιέργητον, χρησιμεύον το μεν εις νομάς ποιμένων τον χειμώνα και εις λειμώνας, το δε πλείστον διατελεί κεχερσωμένον και ολοσχερώς ανεκμετάλλευτον. Τα εν αυτώ χωρία σχετικώς και ευάριθμα είναι και ολιγάνθρωπα· εκ τούτων ένα μεν εισί τσιφλίκια, ανήκοντα εις ένα ή πλείστους ιδιοκτήτας ως επί το πολύ Οθωμανούς, τινά δε ιδιόκτητα των χωρικών, και τινά εμλάκια, ήτοι δημόσια».⁶²

Η εν λόγω περιοχή, αν και κατοικημένη, περιγραφόταν ως τόπος «κεχερσωμένος και ολοσχερώς ανεκμετάλλευτος», καθώς οι λίγοι κάτοικοι δεν εκμεταλλεύονταν τις δυνατότητές του και επιδίδονταν στην κτηνοτροφία, δραστηριότητα που συνδεόταν με μη εξελιγμένες πολιτιστικά κοινωνίες. Νομίζω πως ο παραπάνω όρος («κεχερσωμένος και ολοσχερώς ανεκμετάλλευτος») δεν είναι περιγραφικά ουδέτερος, αλλά απηχεί την αποικιακή άποψη για τα «χέρσα εδάφη», τα οποία ήταν ελεύθερα προς εποίκισμό. Στο πλαίσιο αυτό η Μακεδονία έπρεπε να «εξαγνιστεί» με εποίκους που θα ήταν «Έλληνες την τε καταγωγήν και το φρόνημα» και οι οποίοι θα εκμεταλλεύονταν όλες τις δυνατότητες που παρείχε η περιοχή.⁶³

Η βρετανική κυβέρνηση είχε συλλάβει πρώτη την ιδέα, δεκατέσσερα χρόνια πριν, το 1869, και είχε ζητήσει, μάλιστα, πληροφορίες από τον έλληνα πρόξενο στη Θεσσαλονίκη για περιοχές που είχαν αραιό πληθυσμό, «ίνα συναφθή σύμβασις περί αποικισμού πολλών μυριάδων Άγγλων μεταναστών εις τινα

Michalis Kaliakatsos, *Dragoumis, Macedonia and the Ottoman Empire (1903-1913): The Great Idea, Nationalism and Greek-Ottomanism*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Birmingham 2008, σ. 100, 102.

61. Robert Young, *Postcolonialism, A Historical Introduction*, Λονδίνο 2009, σ. 20.

62. ΙΑΥΕ, Φ. Α.5.1/1887, Επιστολή του προξένου της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη Π. Λογοθέτη προς το Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρ. 709, 8 Ιουνίου 1883.

63. ΙΑΥΕ, Φ. Α.5.1/1887, Επιστολή του Χαρίλαου Τρικούπη προς τον Γενικό Πρόξενο της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη, ό.π.

μέρη της άνω, της βορείας και βορειοδυτικής Μακεδονίας».⁶⁴ Επρόκειτο στην πραγματικότητα για Ιρλανδούς, τους οποίους η Βρετανία επιδίωκε να εγκαταστήσει στη Μακεδονία, με στόχο να εκτονώσει την επισιτιστική και κυρίως την πολιτική κρίση που επικρατούσε στο νησί.⁶⁵ Οι ιρλανδικές νησίδες θα αποτελούσαν κυματοθραύστες της σλαβικής πλημμυρίδας, η οποία απειλούσε και τα βρετανικά συμφέροντα.⁶⁶ Ο φόβος της ρωσικής επεκτατικότητας προβλήθηκε και σε αυτή την περίπτωση ως επιχείρημα για να δικαιολογήσει το σχέδιο. Η βρετανική κυβέρνηση όμως, είτε επειδή προέβλεψε την άρνηση της οθωμανικής κυβέρνησης είτε επειδή διείδε τις δυσκολίες του εγχειρήματος, δεν προχώρησε σε επίσημο διάβημα στην Ύψηλή Πύλη.⁶⁷ Η Ελλάδα υιοθετούσε την αποικιακή λογική των Βρετανών, με σκοπό να εξασφαλίσει συγχρόνως την ανάπτυξη των «χέρσων γαιών» της Μακεδονίας και τον εποικισμό της με Έλληνες. Η ελληνική αποστολή στη Μακεδονία ήταν, στο πλαίσιο αυτό, αντίστοιχη με το «Χρέος του Λευκού» («White Man's Burden») των Βρετανών, την «εκπολιτιστική αποστολή» («Mission Civilizatrice») των Γάλλων και του «εξ αποκαλύψεως προορισμού» («Manifest Destiny») των Αμερικανών.⁶⁸

Ο έλληνας πρόξενος στη Θεσσαλονίκη πίστευε ότι η πρόταση για μαζική εγκατάσταση των Ποντίων στην περιοχή του Ρουμλουκίου δεν θα γινόταν δεκτή από την οθωμανική κυβέρνηση, καθώς αυτή επιδίωκε να εξασθενήσει την «εν αριθμώ υπεροχήν του Ελληνικού στοιχείου εν Μακεδονία».⁶⁹ Θεωρούσε όμως ότι ήταν αναγκαία η ενίσχυση του ελληνικού πληθυσμού της νότιας Μακεδονίας ως αντίβαρο στον εξισλαμισμό μέρους του ελληνόφωνου πληθυσμού και τον εποικισμό με μουσουλμάνους από τους Οθωμανούς.⁷⁰ Η ελληνική κυβέρνηση, από την πλευρά της, ήταν αισιόδοξη για τις προοπτικές του σχεδίου, στον βαθμό που «ύψιστα εθνικά συμφέροντα επιβάλλουσι κοινήν μετά της Ύψηλης Πύλης συνεργασίαν κατά των εν ταις υποδούλοις του Ελληνισμού χώραις ημετέρων πολεμίων».⁷¹ Η ανάγκη δημιουργίας ενός φράγματος στη σλαβική διείσδυση στη Μακεδονία θα έπρεπε να είναι επαρκής λόγος για την κατάρριψη

64. ΙΑΥΕ, Φ. Α.5.1/1887, Επιστολή του προξένου της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη Π. Λογοθέτη προς το Υπουργείο Εξωτερικών, ό.π.

65. Σ. Καράβας, «Μακάριοι οι κατέχοντες την γην», ό.π., σ. 117.

66. Στο ίδιο.

67. ΙΑΥΕ, Φ. Α.5.1/1887, Επιστολή του προξένου της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη Π. Λογοθέτη προς το Υπουργείο Εξωτερικών, ό.π.

68. John S. Koliopoulos – Thanos M. Veremis, *Greece. The Modern Sequel. From 1821 to the Present*, Λονδίνο 2004, σ. 338.

69. ΙΑΥΕ, Φ. Α.5.1/1887, Επιστολή του προξένου της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη Π. Λογοθέτη προς το Υπουργείο Εξωτερικών, ό.π.

70. Στο ίδιο.

71. ΙΑΥΕ, Φ. Α.5.1/1887, Επιστολή του Υπουργού Εξωτερικών προς τον έλληνα πρόξενο στην Τραπεζούντα, αρ. πρ. 6351, 14 Ιουνίου 1883.

των όποιων αντιρρήσεων της Υψηλής Πύλης. Ο έλληνας υπουργός εξωτερικών θεωρούσε ότι ήταν απλώς αναγκαίο να εκδηλώσουν οι κάτοικοι του Πόντου «αυθόρμητα» την επιθυμία τους να μεταναστεύσουν στην περιοχή του Ρουμλουκίου, η οποία ως προς το κλίμα και τη θέση προσομοίαζε με την περιοχή της Τραπεζούντας.⁷²

Από την πλευρά του ο έλληνας πρόξενος στην Τραπεζούντα Δημήτριος Φουντούλης επισήμαινε ότι παρόλο που οι κάτοικοι του Πόντου ήταν πρόθυμοι να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα, δεν ήταν διατεθειμένοι να εγκαταλείψουν τον τόπο και τα κτήματά τους για να μετεγκατασταθούν σε κάποια άλλη επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου θα αντιμετώπιζαν τα ίδια προβλήματα κατοίκησης και θρησκευτικών διακρίσεων.⁷³ Ο έλληνας πρόξενος εξέφραζε, ωστόσο, την ελπίδα ότι με την κατάλληλη προπαγάνδα θα κατάφερε να τους πείσει να μεταναστεύσουν στη Μακεδονία. Επειδή όμως το πρόξενείο δεν έπρεπε να αναμειχθεί στην υπόθεση, θεωρούσε ως πιο κατάλληλο μέτρο, ακολουθώντας το παράδειγμα των Ρώσων, να προσλάβει πράκτορες οι οποίοι «καθ' ο συμπολίται των και γνώσται του χαρακτήρος των θα προσποιώνται ότι προσφέρονται αυθορμήτως, θα εξάπτωσι το αίσθημα του πατριωτισμού των και την ιδέαν της εκφυλίσεως και θα υπόσχωνται αυτοίς και τα έξοδα της εγκαταστάσεως υπό το πρόσχημα δήθεν της εξ' ιδίων των προκαταβολής και της αναλήψεως των δοθησομένων χρονικών τι διάστημα μετά την εγκατάστασιν».⁷⁴

Το μεγαλεπήβολο στη σύλληψή του σχέδιο για εποίκισμό της Μακεδονίας με Ποντίους τελικά δεν εφαρμόστηκε. Ήδη ο έλληνας πρόξενος στην Τραπεζούντα είχε επισημάνει ότι θα ήταν αδύνατο να μην αντιληφθούν οι Οθωμανοί τον «υπολανθάνοντα σκοπό» της μαζικής αυθόρμητης μετανάστευσης των Ποντίων.⁷⁵ Εξάλλου, οι περιορισμοί που άρχισε να θέτει η οθωμανική κυβέρνηση στη μετανάστευση των υπηκόων της στο εξωτερικό, απέκλειαν και την προοπτική

72. Στο ίδιο.

73. ΙΑΥΕ, Φ. Α.5.1/1887, Επιστολή του προξένου της Ελλάδας στην Τραπεζούντα Δημήτριου Φουντούλη προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, ό.π.

74. Στο ίδιο. Παράλληλα, συνιστούσε στην ελληνική κυβέρνηση να παρασημοφορήσει τον οθωμανό διοικητή της Τραπεζούντας, ώστε να εξασφαλίσει ότι οι έλληνες πράκτορες θα προπαγανδίζουν τη μετανάστευση στη Μακεδονία χωρίς προσκόμματα από τις αρχές: «ιδιά του δελέατος τούτου καμμύνη τους οφθαλμούς προ του ενεργειών των Ρωσικών οργάνων». Πρότεινε την πρόσληψη ως πρακτόρων του εμπόρου Γεώργιου Γιαννηκοπάνη και του δασκάλου Γρηγόριου Παπαδόπουλου, οι οποίοι ήταν πρόθυμοι, εφόσον μισθοδοτούνταν για ένα χρόνο από την Ελλάδα, να αναλάβουν να μεταστρέψουν το μεταναστευτικό ρεύμα από τη Ρωσία προς τη Μακεδονία. Βλ. ΙΑΥΕ, Φ. Α.5.1/1887, Επιστολή του προξένου της Ελλάδας στην Τραπεζούντα Β. Φυλακτόπουλου προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, αρ. πρ. 458, 7 Νοεμβρίου 1883.

75. ΙΑΥΕ, Φ. Α.5.1/1887, Επιστολή του προξένου της Ελλάδας στην Τραπεζούντα Α. Τριανταφυλλίδη προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, αρ. πρ. 519, 16 Δεκεμβρίου 1883.

μετανάστευσης στην Ελλάδα. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι οθωμανικές αρχές εμπόδισαν στην Κωνσταντινούπολη μια ομάδα οικοδόμων από τη Σάντα να συνεχίσουν το ταξίδι τους προς την Ελλάδα, όπου ήλπιζαν να βρουν εργασία.⁷⁶ Οι περιορισμοί αυτοί δεν αφορούσαν μόνο την ανατολική Μικρά Ασία. Από το 1880 και ως το 1896, παρά την εισροή των προσφύγων από τη Ρωσία, ο φόβος δημογραφικής αιμορραγίας και απώλειας φορολογικών εσόδων οδήγησε στην επιβολή περιορισμών στη μετανάστευση, ιδίως των ανειδίκευτων εργατών, από αρκετές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁷⁷

Η αποτυχημένη προσπάθεια εποίκισμού των Ποντίων στη Θεσσαλία

Λόγω των μεταναστευτικών περιορισμών που υιοθέτησε η Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο Χαρίλαος Τρικούπης αποφάσισε να προσκαλέσει τους Ποντίους που είχαν ήδη εγκατασταθεί στη Ρωσία, όσους δηλαδή ήταν πλέον «απόδημοι» και όχι «αλύτρωτοι», να μεταναστεύσουν στη Θεσσαλία. Επιδίωκε έτσι αφενός να ενισχύσει το εκεί ελληνικό στοιχείο και αφετέρου να εισαγάγει την καπνοκαλλιέργεια με την οποία ασχολούνταν πολλοί Πόντιοι του Καυκάσου.⁷⁸ Σύμφωνα με έκθεση του Συλλόγου Μικρασιατών «Ανατολή»,⁷⁹ την οποία μάλλον συνέγραψε ο πρόεδρος του Μαργαρίτης Ευαγγελίδης, με την εγκατάσταση των Ποντίων «ο πληθυσμός της Θεσσαλίας θα ηυξάνετο σημαντικώς, το κράτος θα προσεκτάτο δυνάμεις υλικάς και ηθικάς σπουδαιότητας. Οι άνθρωποι εκείνοι όντες γεωργοί

76. ΙΑΥΕ, Φ. Α.5.1/1887, Επιστολή του προξένου της Μεγάλης Βρετανίας στην Τραπεζούντα Alfred Biliotti προς τον βρετανό πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Earl of Dufferin, αρ. πρ. 67, 6 Δεκεμβρίου 1883. Το ενδιαφέρον των οικοδόμων της Σάντας, οι οποίοι δεν έβρισκαν απασχόληση στη Ρωσία, να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα είναι χαρακτηριστικό της απήχθησης της εθνικιστικής ιδεολογίας στον Πόντο.

77. BOA, DH.MKT.1549/75, 20.VII.1304 (2 Οκτωβρίου 1888). Αναφέρεται στο Α. Deniz Balgamiş – Kemal H. Karpat (εκδ.), *Turkish Migration to the United States from Ottoman Times to the Present*, Μάντισον – Ουισκόνσιν 2008, σ. 45.

78. Ισαάκ Λαυρεντίδης, «Η κατά το 1895-1907 μετοικεσία Ελλήνων Ποντίων του Καυκάσου εις Ελλάδα», *Αρχαίον Πόντου* 31 (1971-1972), σ. 451.

79. Ο «Σύλλογος Μικρασιατών “Ανατολή”» ιδρύθηκε το 1891 με πρωτοβουλία του Καθηγητή Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Μαργαρίτη Ευαγγελίδη από Μικρασιάτες της Αθήνας, οι οποίοι διαπίστωσαν ότι η Ελλάδα λόγω της προτεραιότητας που έδινε στην αντιμετώπιση του «σλαβικού κινδύνου» δεν έδινε την προσοχή που έπρεπε στους Ελληνορθόδοξους της Μικράς Ασίας. Κύριοι στόχοι του Συλλόγου ήταν η αντιμετώπιση της απειλής του προσηλυτισμού των Ελληνορθόδοξων στον προτεσταντισμό και η διάδοση της ελληνικής παιδείας ακόμη και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές της Μικράς Ασίας. Για τον λόγο αυτό έδινε υποτροφίες σε μαθητές από τη Μικρά Ασία, με τον όρο να υπηρετήσουν ως δάσκαλοι ή ιερείς στον τόπο καταγωγής τους. Βλ. Γ. Ι. Γλύπτης, «Ο κύριος Μαργαρίτης Ευαγγελίδης και ο Μικρασιατικός Σύλλογος», *Νέα Ζωή Αλεξάνδρειας* 2, αρ. 17 (1906), σ. 310· Μαρία Σιδερέ, «Συμμετοχή Μικρασιατών “Ανατολή”, Αθήνα», *Encyclopaedia of the Hellenic World, Asia Minor*: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=6357>, τελευταία επίσκεψη 27.2.2013.

φιλόπονοι και καπνοφυτευταί έξοχοι προς μόνους τους Αμερικανούς δυνάμενοι να παραβληθώσι και βιομήχανοι επιδέξιοι θα προσεπόριζον διά της εργασίας αυτών τω δημοσίω μεγάλας ωφελείας [...]. Υπολογισμοί γενόμενοι υπ' ανδρών καλώς γνωσκόντων τα της Θεσσαλίας και τους τον Καύκασον νυν εξανθρωπίζοντας Έλληνας αποδεικνύουσιν, ότι τα εισοδήματα της Θεσσαλίας τούτ' αυτό θα διπλασιασθώσιν, εάν μετενεχθή εις αυτήν εκ του Καυκάσου ανάλογος προς τας ανάγκας της χώρας αριθμός εργατικών Ελλήνων». ⁸⁰ Ο Ευαγγελίδης συνέκρινε την εργατικότητα και την αποτελεσματικότητα των Ποντίων προς αυτή των αμερικανών αποίκων. Υποστήριζε ότι οι Πόντιοι, οι οποίοι πέτυχαν να «εξανθρωπίσουν» τον Καύκασο, θα μπορούσαν να εκμεταλλευτούν τις παραγωγικές δυνατότητες και να εισαγάγουν νέες προσοδοφόρες καλλιέργειες στην αραιοκατοικημένη Θεσσαλία, υπονοώντας, παράλληλα, ότι οι κάτοικοι της δεν ήταν σε θέση να αξιοποιήσουν τις δυνατότητες που παρέιχε αυτή η γη.

Το ζήτημα της μετανάστευσης των Ποντίων, όπως ήταν φυσικό, συνδέθηκε με το αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας. Αντίθετα από όσα γράφει ο Ευαγγελίδης, η ελληνική κυβέρνηση, η οποία προσπαθούσε να προσελκύσει ιδιωτικά κεφάλαια στη Θεσσαλία, δεν ήταν διατεθειμένη να προβεί σε απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και σε αναδάσμο της γης –προϋπόθεση που έθεταν οι επιτροπές των Ποντίων που επισκέπτονταν την Ελλάδα. Όπως και στην περίπτωση του εποίκισμού του Πόζεν, που οργανώθηκε από τη γερμανική κυβέρνηση, η εγκατάσταση των Ποντίων δεν θα έπρεπε να αποτελέσει αφορμή για κοινωνική ανατροπή. Τόσο ο Χαρίλαος Τρικούπης όσο και ο διάδοχος του Γεώργιος Θεοτόκης θεωρούσαν ότι προϋπόθεση του εποίκισμού ήταν οι μετανάστες να μπορούν να επενδύσουν οικονομικά στην ανάπτυξη της περιοχής. Οι Πόντιοι ήταν ευπρόσδεκτοι με την προϋπόθεση ότι θα συναποκόμιζαν κεφάλαια και δεν θα ανέμεναν τη βοήθεια του ελληνικού κράτους για να αποκατασταθούν. Σε σχετική επερώτηση του βουλευτή Κωνσταντίνου Παπαμιχαλόπουλου ο Χαρίλαος Τρικούπης απάντησε ότι οι μετανάστες θα μπορούσαν εναλλακτικά να αγοράσουν με δικούς τους πόρους γαίες ιδιωτών, να εγκατασταθούν στα εδάφη που θα προέκυπταν από την αποξήρανση της Κωπαΐδας, ή σε άλλα μέρη της δυτικής Ελλάδας. ⁸¹

Ο έλληνας πρόξενος στην Τραπεζούντα είχε εντούτοις υπογραμμίσει ότι ήταν αναγκαίο, προκειμένου να μην τρωθεί η «εθνική υπόληψις», να εξασφαλίσουν οι αναγκαίες γαίες για καλλιέργεια, τα οικόπεδα για την οικοδόμηση κατοικιών, οι πόροι για τα πρώτα έξοδα της εγκατάστασης και να συσταθεί

80. Μαργαρίτης Ευαγγελίδης, «Αίτια της εις Ελλάδα μεταναστεύσεως των εν Καυκάσω Ελλήνων του Πόντου και ιστορία των παθημάτων αυτών». Παρατίθεται στο Ι. Λαυρεντίδης, *ό.π.*, σ. 496-497.

81. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ελληνικής Βουλής*, συνεδρία της 19ης Νοεμβρίου 1894. Παρατίθεται στο Ι. Λαυρεντίδης, *ό.π.*, σ. 466.

«μεταναστευτική επιτροπή»), η οποία θα μεριμνούσε για την περίθαλψη και την εγκατάσταση των εποίκων, ώστε να μην υπάρξουν θύματα από στερήσεις ή κακουχίες.⁸² Επιτροπές από τον Καύκασο, που ήρθαν στην Ελλάδα με σκοπό να εξετάσουν τις δυνατότητες γεωργικής αποκατάστασης, διαπίστωσαν ότι στη Θεσσαλία δεν υπήρχαν διαθέσιμες κρατικές γαίες που θα μπορούσαν να διανεμηθούν στους μετανάστες και, όταν επέστρεψαν στις εστίες τους, αποθάρρυναν όσους είχαν την πρόθεση να μεταναστεύσουν.⁸³

Ο οργανωμένος μαζικός εποικισμός των Ποντίων του Καυκάσου στη Θεσσαλία τελικά δεν πραγματοποιήθηκε. Ως άμεσες αιτίες μπορούν να θεωρηθούν η ασυμβατότητα μεταξύ των προϋποθέσεων που έθεταν οι επιτροπές των Ποντίων, και των προθέσεων των ελληνικών αρχών, και, επιπροσθέτως, η νέα Κρητική Επανάσταση. Πρέπει όμως να υπογραμμιστεί ότι τα φιλόδοξα εποικιστικά σχέδια αποτέλεσαν μια ακόμη έκφανση της «ευγενούς τύφλωσης» ηγετικών κύκλων και οργανώσεων του ελληνικού κράτους, η οποία οδήγησε και στον «ατυχή πόλεμο» του 1897.⁸⁴ Στις αρχές του 1899, μετά την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας, η ελληνική κυβέρνηση, λόγω και της αποχώρησης ενός μεγάλου μέρους Τουρκοκρητικών από την Κρήτη, πρότεινε την εγκατάσταση των Ποντίων του Καυκάσου στο νησί. Η κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας απέστειλε για τον σκοπό αυτό εγκυκλίους στις νομαρχιακές της αρχές ζητώντας πληροφορίες για τη διαθεσιμότητα γαιών προς παραχώρηση σε πιθανούς μετανάστες. Στις εκτενείς εκθέσεις τους οι νομαρχίες θεώρησαν ως ανεφάρμοστο το σχέδιο εποικισμού των Ποντίων, επειδή τα περισσότερα κτήματα που είχαν εγκαταλείψει οι Τουρκοκρητικοί, τα καλλιεργούσαν ήδη ντόπιοι χριστιανοί, οι οποίοι τα είχαν αγοράσει ή καταλάβει.⁸⁵

Η νέα αυτή πρωτοβουλία πάντως συνέπεσε με την αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος των Ποντίων του Καυκάσου για μετεγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τον έλληνα πρόξενο στο Νοβορωσίσκ, βασικό κίνητρο για την έντονη επιθυμία των Ποντίων του Καυκάσου να μεταναστεύσουν στη Θεσσαλία ήταν η απόφαση της ρωσικής κυβέρνησης να απαγορευθεί «εις ξένους υπηκόους η ενοικίασις και καλλιέργεια ιδιωτικών κοινοτικών και δημοσίων γαιών εις τα δυτικά και νότια μέρη του Καυκάσου και εις ολόκληρον το Κυβερνείον Καρς, όπου κυρίως καλλιεργείται ο καπνός ού αι εκτεταμένοι φυτεία υπάρχουν

82. ΙΑΥΕ, Φ. Α.5.1/1887, Επιστολή του προξένου της Ελλάδας στην Τραπεζούντα Μ. Μπέτσου προς τον Υπουργό Εξωτερικών Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, αρ. πρ. 243, 15 Οκτωβρίου 1884.

83. Ι. Λαυρεντίδης, *ό.π.*, σ. 452.

84. Βλ. Γιάννης Ν. Γιανουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωση...*». *Εξωτερική πολιτική και "Εθνικά Θέματα"*. Από την ήττα του 1897 ως τη Μικρασιατική Καταστροφή, Αθήνα 1999.

85. ΙΑΥΕ, Φ. Β.11-12.5/1900, «Μετανάστευσις Ελλήνων εκ Καυκάσου».

εις χείρας των Ελλήνων Ανατολιτών».⁸⁶ Η απόφαση αυτή αποτέλεσε πλήγμα για σημαντική μερίδα των Ποντίων του Καυκάσου, οι οποίοι διατηρούσαν την οθωμανική υπηκοότητα, μάλλον για να μην είναι αναγκασμένοι να υπηρετήσουν στον ρωσικό στρατό. Οι χωρικοί αυτοί, αδυνατώντας να εξασφαλίσουν πλέον τη διαβίωσή τους, συνέρρεαν στο ελληνικό προξενείο ζητώντας να τους παράσχει η ελληνική κυβέρνηση τα μέσα για να μεταναστεύσουν στη Θεσσαλία.⁸⁷ Ένα δευτερεύον κίνητρο για τους υποψήφιους μετανάστες ήταν η δυσφορία για την απομοιωτική πολιτική των ρωσικών αρχών. Όπως ανέφερε ο έλληνας πρεσβευτής στην Αγία Πετρούπολη, «άπασαι αι προσπάθειαι των ιδίων αυτών ομοεθνών προς ίδρυσιν ελληνικών σχολείων και ελληνικών εκκλησιών απέβησαν μάταιαι, της Ρωσικής Κυβερνήσεως αείποτε παρακωλύσασης την διατήρησιν τοιούτων καθιδρυμάτων [...] καθόσον φυσικώ τω λόγω, ουδέν κέκτηται συμφέρον όπως αναζωπυρούται το εθνικόν αίσθημα των παντοίων φυλών των οικούντων την αχανή Αυτοκρατορίαν».⁸⁸ Υπογράμμιζε με τον τρόπο αυτό εμμέσως ότι η μετεγκατάσταση των Ποντίων του Καυκάσου στην Ελλάδα ήταν αναγκαία, ώστε να αποφευχθεί ο εκρωσισμός τους.⁸⁹

Ο υπουργός εσωτερικών Πέτρος Πρωτονοτάριος απέριψε την προοπτική οργανωμένης εγκατάστασης των Ποντίων στη Θεσσαλία με πόρους της ελληνικής κυβέρνησης. Αντίθετα, επισήμανε στο Υπουργείο Εξωτερικών με υπόμνημά του ότι «τότε μόνον δύναται να θεωρηθή σκόπιμος η διά της εγκαταστάσεως μεταναστών εν Θεσσαλία αύξησις των αυτόθι γεωργικών χειρών και τότε μόνον δύναται το Κράτος να προσέλθη επίκουρον αυτοίς εξομαλύνον τας δυσχερείας της πρώτης εγκαταστάσεως, όταν εκάστη των μελλουσών να κατέλθωσιν εις την Ελλάδα οικογενειών έχη περιουσίαν τουλάχιστον 4.000 δραχμών, φέρη δε μεθ' εαυτής τα αναγκαίουντα γεωργικά εργαλεία και σκεύη. Άλλως η κάθοδος αυτών, μέλλουσα να συντελέση εις την αύξησιν του πενομένου πληθυσμού, βάρος μάλλον ήθελε προσθέσει εις τους τέως κατοίκους, ενοχλήσεις δε εις την Κυβέρνησιν».⁹⁰

Ο έλληνας πρεσβευτής στην Αγία Πετρούπολη, αν και αναγνώριζε ότι μεταξύ των υποψήφιων μεταναστών θα υπήρχαν και κάποιοι που δεν είχαν τα μέσα να αποκατασταθούν με δικούς τους πόρους στην Ελλάδα, θεωρούσε ότι η πλειονότητα θα μπορούσε να καταβάλει τμηματικά το τίμημα των γαιών που

86. ΙΑΥΕ, Φ. Α.12.1/1899, Έκθεση του έλληνα προξένου στο Νοβορωσίσκ Φ. Ζήνωνος προς το Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρ. 36, 19 Φεβρουαρίου 1899.

87. Στο ίδιο.

88. ΙΑΥΕ, Φ. Α.12.1/1899, Έκθεση του έλληνα πρεσβευτή στην Αγία Πετρούπολη Α. Τομπάζη προς τον υπουργό εξωτερικών Πέτρο Πρωτονοτάριο, αρ. πρ. 101, 18 Μαΐου 1899.

89. Στο ίδιο.

90. ΙΑΥΕ, Φ. Α.12.1/1899, Αναφορά του υπουργού εσωτερικών Πέτρου Πρωτονοταρίου προς το Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. πρ. 6766, 3 Μαρτίου 1899.

θα τους παραχωρούσε η ελληνική κυβέρνηση.⁹¹ Από την αλληλογραφία μεταξύ της ελληνικής πρεσβείας στην Αγία Πετρούπολη και της ελληνικής κυβέρνησης αναδεικνυόταν για μια ακόμη φορά η αντιπαράθεση μεταξύ όσων έθεταν ως προτεραιότητα το κρατικό συμφέρον και όσων προέτασσαν τις υποχρεώσεις της Ελλάδας απέναντι στον απόδημο, και κυρίως τον «αλύτρωτο», Ελληνισμό.

Τελικά, μια ομάδα εκατόν δέκα οικογενειών, παρά τις προειδοποιήσεις του Συλλόγου Μικρασιατών «Ανατολή», μετανάστευσε αρχικά στην Κρήτη και τελικά στη Θεσσαλία.⁹² Μετά από βραχεία παραμονή στην Κρήτη οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν στα κτήματα του Αλέξανδρου Πλατανιώτη, αλλά οι συνθήκες διαβίωσης δεν ανταποκρίνονταν στις υποσχέσεις που εκείνος τους είχε δώσει. Πολλοί πέθαναν και απ' όσους επέζησαν οι περισσότεροι επέστρεψαν στον Καύκασο, ενώ τριάντα πέντε οικογένειες κατασκήνωσαν στον Πειραιά, όπου αναζητούσαν τα προς το ζην από τη φιλανθρωπία.⁹³

Η αρθρογραφία στον ημερήσιο αθηναϊκό τύπο, τα πρακτικά των συζητήσεων στην ελληνική Βουλή και η αναλυτική έκθεση των γεγονότων από τον Μαργαρίτη Ευαγγελίδη παρασιωπούν τους πολιτικούς και οικονομικούς λόγους της μετανάστευσης, τους οποίους θεωρούν ως τους κυριότερους οι έλληνες διπλωμάτες στη Ρωσία. Αντίθετα, σύμφωνα με την έκθεση του Συλλόγου Μικρασιατών «Ανατολή», «αίτια της μεταναστεύσεως αυτών εν Ελλάδι δεν είναι η ένδεια ή η οκνηρία, ουδέ καταπίεσεις των Ρωσικών αρχών, ως τινες εντελώς τα πράγματα αγνοούντες ατόπως όλως και αδίκως γράφουσι [...] αλλ' ο πόθος ίνα εν τη ελευθέρα πατρίδι ζήσωσιν, ίνα υπό την σκιάν της ιδίας εθνικής βασιλικής οικογενείας διανύσωσι τον υπόλοιπον βίον, ίνα τα τέκνα αυτών αναθρέψωσιν εν τη Ελληνική γλώσση και παιδεία».⁹⁴ Παρά το αντιρωσικό κλίμα που επικρατούσε στην Ελλάδα, το οποίο εκδηλώθηκε τον επόμενο χρόνο στα «Ευαγγελικά», οι σύγχρονες πηγές, ίσως για να καταστήσουν στο ελληνικό κοινό πιο συμπαθείς τους άπορους μετανάστες, ανέφεραν ως κύρια αιτία εγκατάστασης στην Ελλάδα την επιθυμία τους να δώσουν ελληνική παιδεία στα παιδιά τους.⁹⁵

Οι κακουχίες των προσφύγων αποτέλεσαν αφορμή να θεθεί ξανά στην ελληνική Βουλή το ζήτημα των «ετεροχθόνων». Οι βουλευτές της αντιπολίτευσης υπογράμμιζαν ότι το ελληνικό κράτος όφειλε να προστατεύσει τα συμφέροντα

91. ΙΑΥΕ, Φ. Α.12.1/1899, Έκθεση του έλληνα πρεσβευτή στην Αγία Πετρούπολη Α. Τομπάζη προς τον υπουργό εξωτερικών Πέτρο Πρωτονοτάριο, ό.π.

92. Μ. Ευαγγελίδης, «Αίτια της εις Ελλάδα μεταναστεύσεως», ό.π., σ. 501.

93. Στο ίδιο, σ. 502-503.

94. Στο ίδιο, σ. 498-499.

95. Ο Γ. Θεοτόκης υποστήριζε, μάλιστα, τη συγκρότηση ενός αντισλαβικού άξονα Ελλάδας-Τουρκίας-Ρουμανίας. Βλ. Γ. Γιαννούλοπουλος, «Η ευγενής μας τύφλωσις», ό.π., σ. 202-204. Για την ρυλούμενη εμπλοκή της Ρωσίας στη μετάφραση του Ευαγγελίου βλ. Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα, 1880-1910*, Αθήνα 2009, σ. 330-331.

των «αλυτρώτων Ελλήνων». Ο βουλευτής Θεόδωρος Βελλιανίτης επισήμανε χαρακτηριστικά ότι «το ελεύθερον τούτο Βασίλειον χρησιμεύει μόνον ως σταθμός, από του οποίου λαμβάνουσα την κίνησιν η Ελληνική φυλή θα δυνηθή να πραγματοποιήση τα όνειρα και τους πόθους, δι' ους τόσα εχύθησαν αίματα κατά τον ιερόν αγώνα».⁹⁶ Από την πλευρά του ο πρωθυπουργός Γεώργιος Θεοτόκης, σε επερώτηση και πάλι του Κωνσταντίνου Παπαμιχαλόπουλου, απάντησε τα ακόλουθα: «Νομίζει η Βουλή, ότι πάντες οι διατεινόμενοι ότι είναι Έλληνες εκ καταγωγής δικαιούνται να έλθωσιν εις την Ελλάδα και ν' αξιώσωσιν όπως το Δημόσιον τους διαθρέψη [...]. Νομίζετε ότι δεν έχομεν πρώτιστον καθήκον να διαθρέψωμεν τους εντός του Βασιλείου Έλληνας υπηκόους, τους διατελούντας εν τωιαύτη οικονομική στεναχωρία, ώστε να δύνανται να αξιώσωσι τούτο;»⁹⁷

Οι κατά τον έλληνα πρεσβευτή στην Αγία Πετρούπολη «φιλοπονώτατοι γεωργικοί πληθυσμοί», στην ομιλία του πρωθυπουργού της Ελλάδας μετατράπηκαν σε «εν οκνηρία βιούντες», οι οποίοι αποπέμφθηκαν από τα κτήματα του Πλατανιώτη, επειδή δεν επιθυμούσαν να εργαστούν και αξίωναν να διατρέφονται από το ελληνικό δημόσιο.⁹⁸ Ο Γεώργιος Θεοτόκης, αν και απέρριψε την κατηγορία του Στέφανου Δραγούμη ότι επανεισάγει τη διάκριση μεταξύ «αυτοχθόνων» και «ετεροχθόνων», κατέστησε σαφές ότι το ελληνικό κράτος είναι υποχρεωμένο να περιθάλλει τους πρόσφυγες, αλλά δεν μπορεί να παρέχει στέγη, τροφή και γη σε όποιον ερχόταν να εγκατασταθεί στην Ελλάδα.⁹⁹

Ο Θεοτόκης, απηχώντας την κυρίαρχη στα τέλη του 19ου αιώνα, σε παγκόσμιο επίπεδο, φιλελεύθερη οικονομική αντίληψη, δεν επιθυμούσε να αποτελέσει η εγκατάσταση των Ποντίων τους Καυκάσου –με έξοδα του ελληνικού κράτους– προηγούμενο για ανάλογα αιτήματα άλλων ομάδων, και κυρίως των ακτημόνων της Θεσσαλίας.¹⁰⁰ Η πολιτική της νεοτριαδικής παράταξης στο θεσσαλικό ζήτημα συνίστατο στην αναβολή της αγροτικής μεταρρύθμισης εν ευθέτω χρόνω, επικαλούμενη την έλλειψη πόρων και τη διευθέτηση επιμέρους πτυχών του προβλήματος, όταν οι αγροτικές κινητοποιήσεις έθεταν σε κίνδυνο την υποστήριξη της κυβέρνησης από τη Βουλή.¹⁰¹ Οι Πόντιοι ήταν ευπρόσδεκτοι μόνο εφόσον δεν απειλούσαν με ανατροπή το ιδιοκτησιακό καθεστώς της Θεσσαλίας, δηλαδή αν ήταν διατεθειμένοι να απασχοληθούν ως εργάτες στα τσιφλίκια ή αν είχαν επαρκείς πόρους για να αγοράσουν γη. Δεδομένου ότι αυτοί που επέλεξαν να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα, δεν ήταν οι πιο εύποροι,

96. Ι. Λαυρεντίδης, *ό.π.*, σ. 481.

97. *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ελληνικής Βουλής*, συνεδρία της 14ης Νοεμβρίου 1900. Δημοσιεύεται στο Ι. Λαυρεντίδης, *ό.π.*, σ. 471.

98. Στο ίδιο, σ. 472.

99. Στο ίδιο, σ. 476.

100. Στο ίδιο, σ. 479.

101. Ν. Μαρωνίτη, *ό.π.*, σ. 298-299.

είναι προφανές ότι το σχέδιο ήταν από την αρχή καταδικασμένο σε αποτυχία.

Στις αρχές του 20ού αιώνα προτάθηκε και πάλι ως τόπος εγκατάστασης των Ποντίων του Καυκάσου η Μακεδονία. Το 1905 ο Ίωνα Δραγούμης πρότεινε την οργανωμένη μετανάστευσή τους στη Μακεδονία, με στόχο να ενισχυθεί το ελληνικό στοιχείο στις αγροτικές περιοχές.¹⁰² Το ζήτημα συζητήθηκε εκ νέου και μετά το κίνημα των Νεοτούρκων.¹⁰³ Ο έλληνας πρόξενος στις Σέρρες Αντώνιος Σακτούρης πρότεινε, το 1909, την ανάγκη οργανωμένης εγκατάστασης ελληνόφωνων «Λαζών ή Καυκασίων» στη Μακεδονία, ώστε να μειωθεί και σταδιακά να ανατραπεί η υπεροχή του αγροτικού βουλγαρικού πληθυσμού.¹⁰⁴ Όταν μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους η Ελλάδα προσάρτησε τη νότια Μακεδονία, η ελληνική κυβέρνηση θεώρησε σκόπιμο να ενισχύσει το μειοψηφούν ελληνικό στοιχείο της περιοχής. Οι Πόντιοι της Ρωσίας εξέφρασαν και πάλι την προθυμία να εγκατασταθούν στην Ελλάδα, επικαλούμενοι την αφομοιωτική πολιτική της ρωσικής κυβέρνησης και τη δυνατότητα να αποκτήσουν γαίες στις «Νέες χώρες».¹⁰⁵ Στο διάστημα από το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων ως την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σημειώθηκε ένα ρεύμα μετανάστευσης από τον ρωσικό Καύκασο, αλλά πολλοί μέτοικοι, απογοητευμένοι από την κατάσταση που επικρατούσε στη Μακεδονία, επέστρεψαν στη Ρωσία.¹⁰⁶ Εντούτοις μέχρι την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία 3.757 Πόντιοι από τον Καύκασο.¹⁰⁷ Η βασική αιτία που ανάγκασε την ελληνική κυβέρνηση να προσπαθήσει να ανακόψει το ρεύμα μετανάστευσης των Ποντίων

102. Επιστολές του Ίωνα Δραγούμη στον πατέρα του, 26 Νοεμβρίου 1905 και 30 Μαΐου 1906, Αρχείο Ίωνα Δραγούμη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Φ. 31-32, Οικογενειακή αλληλογραφία. Αναφέρεται στο Μ. Καλλιαχάτσος, *ό.π.*, σ. 110.

103. Ολόκληρο το κείμενο της έκθεσης για το ζήτημα αυτό, η οποία φυλάσσεται στο ΙΑΥΕ, Φ. 1914-1919/Β΄ Πολιτική, «Έκθεσις από 12.11.1914 περί του εν Καυκάσω της Ρωσσίας Ελληνισμού υπό Ι. Ε. Κουτσοδημήτρη, ιατρού προς τον Εξοχώτατον Κύριον Κύριον Ελευθέριον Βενιζέλον, Πρόεδρον του Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργόν επί των Εξωτερικών», δημοσίευσε ο Κωνσταντίνος Κ. Παπουλίδης («Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Ελληνισμός του Καυκάσου το 1914»), στο βιβλίο του *Αρχαιογραφικά και Ιστοριογραφικά της Ρωσίας*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 105-139. Από τη δημοσίευση αυτή προέρχονται οι παραπομπές μας στο κείμενο.

104. Σ. Καράβας, «Μακάριοι οι κατέχοντες την γην», *ό.π.*, σ. 219.

105. Κ. Παπουλίδης, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Ελληνισμός του Καυκάσου το 1914», *ό.π.*, σ. 112.

106. Ιωάννης Κ. Χασιώτης, Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Δημογραφικές εξελίξεις στο ελληνικό στοιχείο των ρωσικών χωρών από τα τέλη του 19ου αιώνα ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», στο Ι. Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης*, *ό.π.*, σ. 172-173.

107. Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Από τον ακριτικό Καύκασο στη Μακεδονία (1913-1914)», στο Michel Bruneau (επιμ.), *Η διασπορά του Ποντιακού Ελληνισμού*, Αθήνα 2000, σ. 249.

του Καυκάσου, στις αρχές του 1914, ήταν μάλλον το προσφυγικό κύμα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία προς την Ελλάδα.¹⁰⁸ Η ελληνική κυβέρνηση έστειλε στον Καύκασο τον γιατρό Ι. Κ. Κουτσοδημήτρη, με σκοπό να αποτρέψει το ρεύμα μαζικής καθόδου στην Ελλάδα και παράλληλα να καταγράψει όσους επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν οργανωμένα στο μέλλον.¹⁰⁹ Ο εκπρόσωπος της ελληνικής κυβέρνησης υπογράμμιζε την επιθυμία των Ποντίων (όπως εξελληνίσωσι την υπό των Ταταροβουλγάρων καταπατηθείσαν και μολυνθείσαν Μακεδονίαν και καταστήσωσιν αυτήν σιτοβολώνα).¹¹⁰ Επισημαινε όμως, παράλληλα, ότι δεν συνέτρεχαν μόνο οικονομικοί λόγοι για το αίτημα αυτό. Η συμμετοχή της Ρωσίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έθετε ξανά το ζήτημα της στρατολογίας τους στον ρωσικό στρατό. Όσοι ήταν ρώσοι υπήκοοι δεν επιθυμούσαν να επιστρατευθούν, ενώ όσοι ήταν οθωμανοί υπήκοοι αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο, αν δεν έπαιρναν τη ρωσική υπηκοότητα, να αντιμετωπιστούν από τη ρωσική κυβέρνηση ως υπήκοοι εχθρικής χώρας.¹¹¹

Η αποστολή αυτή κλείνει τις προσπάθειες για οργανωμένη μετακίνηση με πρωτοβουλία του ελληνικού κράτους, πριν από τις πληθυσμιακές ανακατατάξεις του Α΄ Παγκοσμίου και του Μικρασιατικού Πολέμου, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα την μεταφορά στην Ελλάδα μεγάλου μέρους των Ποντίων του Καυκάσου και του συνόλου των Ποντίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Τα διαδοχικά σχέδια της ελληνικής κυβέρνησης, στο διάστημα από το Συνέδριο του Βερολίνου ως την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, να οργανώσει τη μαζική μετανάστευση Ποντίων στην Ελλάδα και τις ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τελικά αποδείχθηκαν ανεφάρμοστα. Όπως φάνηκε από την ανάλυση που προηγήθηκε, τα επιχειρήματα για τα οφέλη του εποικισμού («Ελλήνων την τε καταγωγήν και το φρόνημα») σε διεκδικούμενες ή νεοαποκτηθείσες επαρχίες και για τη δυναμική συνεισφορά τους στην ανάπτυξη περιοχών που η οθωμανική κυριαρχία και η εγκατάσταση άλλων εθνοτικών ομάδων είχε οδηγήσει σε μαρασμό, ανακυκλώνονταν από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η προοπτική αυτή συνδέθηκε στον ελληνικό δημόσιο λόγο με τις διάφορες εκφάνσεις του «από Βορρά κινδύ-

108. Για τους διωγμούς του 1914 βλ. Νίκος Ανδριώτης, «Η πρώτη προσφυγιά. Ελληνικές προσφυγικές μετακινήσεις, 1906-1922», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 6, Αθήνα 2003, σ. 96-97.

109. Άρ. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Από τον ακριτικό Καύκασο στη Μακεδονία (1913-1914)», *ό.π.*, σ. 247-248.

110. Στο *ίδιο*, σ. 113.

111. «Οι μεν Ρώσοι υπήκοοι αρνούνται να υπηρετήσωσιν εις τον ρωσικόν στρατόν, κακοποιούμενοι, και λιποτακτούσι συνήθως, προτιμώντες να υπηρετήσωσιν εις την πατρίδα των Ελλάδα, οι δε υπήκοοι Οθωμανοί αρνούνται και ανθίστανται εις την απαίτησιν των ρωσικών αρχών ν' αποκτήσωσι την ρωσικήν υπηκοότητα, προτιμώντες πολλαί χιλιάδες Ελλήνων να μένωσιν οθωμανοί υπήκοοι, στο *ίδιο*, σ. 136.

νου» και το εκσυγχρονιστικό πρόταγμα της οικονομικής ανάπτυξης αναξιοποίητων εδαφών. Απηχούσε όμως, παράλληλα, στερεότυπα του κυρίαρχου στην Ευρώπη εθνικιστικού και αποικιοκρατικού λόγου και από αυτή την άποψη φωτίζει από μια άλλη οπτική γωνία τις αντιλήψεις των ηγετικών ομάδων του ελληνικού κράτους αφενός για τον θεωρούμενο ως «εθνικό χώρο» και αφετέρου για τους «αλύτρωτους» και τους «απόδημους» Έλληνες, σε μια περίοδο που προηγήθηκε εκείνης των μαζικών μετακινήσεων πληθυσμού μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι οποίες διαμόρφωσαν τη δημογραφική δομή της Ελλάδας.

SUMMARY

Yannis G. S. Papadopoulos, *Greek State Initiatives to Settle Pontic Greeks in Southeastern Europe before the Greco-Turkish Exchange of Populations*

In Greek public discourse, the idea of settling Pontic Greeks in territories coveted or recently conquered by Greece was related to both the Bulgarian menace and the modernizing project of developing uncultivated lands. This discourse was influenced by dominant trends in Western European nationalist and colonialist ideology. In this respect, this article sheds light through a different perspective on the conceptualization of notions such as ‘national space’, ‘unredeemed Greeks’, and ‘diaspora’.